औपन्यासिक उपकरणका दृष्टिले अनिता उपन्यासको अध्ययन

त्रिभुवन विश्वविद्यालय

मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र सङ्कायअन्तर्गत

स्नातकोत्तर तह, दोस्रो वर्ष दसौं पत्र (५१०-१)

को प्रयोजनका लागि

प्रस्तुत

शोधपत्र

शोधार्थी

हरिप्रसाद सापकोटा

क्रमाङ्क २३/०६५-६७

त्रि.वि. दर्ता नं. ६-१-४८-१९१६-२००३

परीक्षा रोल नं. ४८००९६

नेपाली विभाग

पृथ्वीनारायण क्याम्पस

पोखरा

२०७०

सिफारिस–पत्र

त्रिभुवन विश्वविद्यालय मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्काय पृथ्वीनारायण क्याम्पसअन्तर्गत नेपाली विभागको स्नातकोत्तर तह दोस्रो वर्ष दसौं पत्र (५१०-१) को प्रयोजनका लागि समूह २०६५/०६७ क्रमाङ्क २३ का छात्र **हरिप्रसाद सापकोटा**ले **औपन्यासिक उपकरणका दृष्टिले 'अनिता' उपन्यासको अध्ययन** शीर्षकको शोधपत्र मेरा निर्देशनमा तयार पार्नुभएको हो । परिश्रमपूर्वक तयार पारिएको उहाँको यस शोधकार्यप्रति म सन्तुष्ट छु र आवश्यक मूल्याङ्कनका लागि पृथ्वीनारायण क्याम्पस नेपाली विभागसमक्ष प्रस्तुत गर्न सिफारिस गर्दछु ।

दिनाङ्क : ०६/०८/२०१३ (२०७०/०४/२२)

....

शोधनिर्देशक

शोभाकान्त गौतम

शिक्षण सहायक

नेपाली विभाग

पृथ्वीनारायण क्याम्पस, पोखरा

नेपाली विभाग

स्वीकृति-पत्र

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, मानविकी तथा सामाजिक-शास्त्र संकायअन्तर्गत नेपाली विषयको स्नातकोत्तर तह दोस्रो वर्षका छात्र हरिप्रसाद सापकोटाले दशौं पत्रको प्रयोजनका लागि यस विभागमा प्रस्तुत गर्नुभएको **औपन्यासिक उपकरणका दृष्टिले अनिता उपन्यासको अध्ययन** शीर्षकको शोधपत्र स्वीकृत गरिएको छ ।

	मूल्याङ्कन समिति	**हस्ताक्षर**
१. विभागीय प्रमुख :	प्रा.डा. विष्णुप्रसाद पौडेल	....
२. शोधनिर्देशक :	शिक्षण सहायक शोभाकान्त गौतम	....
३. विषय विशेषज्ञ :	सहप्राध्यापक नरहरि उपाध्याय गौतम	....

दिनाङ्क : ०७/०९/२०१३ (२०७०/०५/२२)

कृतज्ञता-ज्ञापन

प्रस्तुत शोधपत्र मैले आदरणीय गुरु शोभाकान्त गौतमज्यूको कुशल निर्देशनमा तयार पारेको हुँ । आफ्नो कार्यव्यस्तताको बाबजुद पनि अमूल्य समय मेरो शोधकार्यको निर्देशनमा खर्च गरी प्रस्तुत शोधपत्रलाई यो रूप प्रदान गर्नका लागि अनवरत रूपमा आवश्यक सल्लाह, सामग्री-सङ्कलन र सुझाउ दिई उचित मार्गनिर्देशन गर्नुहुने श्रद्धेय गुरु शोभाकान्त गौतमज्यूप्रति सर्वप्रथम म हार्दिक कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछु । साथै मेरो यस कार्यमा आवश्यक सल्लाह र प्रेरणा थपिदिने नेपाली विभागका विभागीय प्रमुख आदरणीय गुरु प्रा.डा. विष्णुप्रसाद पौडेललगायत अन्य गुरुवर्गमा हार्दिक आभार प्रकट गर्दछु ।

शोधकार्यका लागि आवश्यक पर्ने पुस्तक, पत्रपत्रिकाहरू उपलब्ध गराई सहयोग गर्ने त्रि.वि. केन्द्रीय पुस्तकालय कीर्तिपुर, पश्चिमाञ्चल क्षेत्रीय पुस्तकालय पोखराप्रति पनि म आभारी छु ।

प्रस्तुत शोधपत्रको सामग्री-सङ्कलन तथा मस्यौदा-लेखनका क्रममा सहयोग पुऱ्याउने उपप्राध्यापक वासुदेव भण्डारीज्यूप्रति पनि आभारी छु। लेखनका क्रममा मलाई प्रेरणा दिने मेरा मातापिता खगिसरा सापकोटा र उमाकान्त सापकोटा, दाजु उपप्राध्यापक कमलराज सापकोटा, भाउजू अम्बिका शर्माप्रति हार्दिक आभार व्यक्त गर्दछु । त्यसै गरी यस शोधपत्रलाई अगाडि बढाउन हरेक क्षण सहयोग र हौसला प्रदान गर्ने जीवनसँगिनी शिला बराललाई धन्यवाद दिन्छु। यसका साथै यसलाई मिहिनेतका साथ टङ्कण गरिदिने अमृत कम्प्युटर सर्भिस, न्यूरोड पोखरालाई पनि धन्यवाद नदिइरहन सक्दिन ।

अन्त्यमा यस शोधकार्यलाई प्रारम्भदेखि यस अवस्थासम्म विभिन्न क्षेत्रबाट महत्त्वपूर्ण सहयोग प्रदान गर्नुहुने सम्पूर्ण सङ्घसंस्था र महानुभावहरूप्रति पुनः आभार प्रकट गर्दै प्रस्तुत शोधपत्रको आवश्यक मूल्याङ्कनका लागि पृथ्वीनारायण क्याम्पस, नेपाली विभागसमक्ष प्रस्तुत गर्दछु ।

शैक्षिक सत्र : २०६५/६७

रोल नं. : २३/६५

दिनाङ्क : ०४/०८/२०१३

(२०७०/०४/२०)

....

हरिप्रसाद सापकोटा

नेपाली विभाग

पृथ्वीनारायण क्याम्पस, पोखरा

सङ्केत तथा चिह्नसूची

सङ्क्षिप्त रूप	**पूर्ण रूप**
इ.पू	इसापूर्व
इ.सं.	इस्वी संवत्
छै.सं.	छैटौं संस्करण
ज.ब.रा.	जङ्गबहादुर राणा
त्रि.वि.	त्रिभुवन विश्वविद्यालय
दो.सं.	दोस्रो संस्करण
नं.	नम्बर
प्र.सम्पा.	प्रधान सम्पादक
प्र.सं.	प्रथम संस्करण
पृ.	पृष्ठ
वि.सं.	विक्रम संवत्
सम्पा.	सम्पादक

औपन्यासिक उपकरणका दृष्टिले अनिता उपन्यासको अध्ययन

शोधसार

नाम : हरिप्रसाद सापकोटा

क्रमाङ्क : २३/२०६५/०६७

त्रि.वि. दर्ता नं. : ६-१-४८-१९१६-२००३

परीक्षा रोल नं. : ४८०४१९

त्रिभुवन विश्वविद्यालय मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्कायअन्तर्गत नेपाली विषयको स्नातकोत्तर तह दोस्रो वर्ष दसौं पत्र (५०१-१) को प्रयोजनका लागि प्रस्तुत गरिएको यस शोधपत्रको शीर्षक **औपन्यासिक उपकरणका दृष्टिले अनिता उपन्यासको अध्ययन** रहेको छ। उक्त शोधपत्र मूलतः आधुनिक नेपाली उपन्यास ऐतिहासिक यथार्थवादी धारामा देखा परेको अनिता उपन्यास औपन्यासिक उपकरणका दृष्टिले कस्तो छ र यसले नेपाली उपन्यासपरम्परामा के-कस्ता प्रवृत्तिलाई भित्र्याएको छ भन्ने कुराको निरूपण गर्नु प्रस्तुत शोधपत्रको समस्या रहेको छ। त्यस्तै, उपन्यासको आधारभूत सैद्धान्तिक स्वरूप प्रस्तुत गरेर नेपाली उपन्यासको परम्परामा **अनिता** उपन्यासको उपस्थिति देखाएर, उपन्यास रचनाका आधारभूत उपकरणका आधारमा **अनिता** उपन्यासको अध्ययन विश्लेषण गर्नु यस शोधपत्रको उद्देश्य रहेको छ। **अनिता** उपन्यासको औपन्यासिक उपकरणका आधारमा कृतिपरक अध्ययन गर्नु यस शोधकार्यको क्षेत्र हो भने उपन्यासका उपकरणबाहेक अन्य कोणहरूबाट विश्लेषण नगर्नु नै यस शोधकार्यको सीमा हो।

मूलतः यस शोधपत्रलाई छ वटा परिच्छेदमा विभाजन गरिए तापनि विषय-व्यवस्थापनका निम्ति हरेक परिच्छेदलाई विभिन्न शीर्षक-उपशीर्षकहरूमा विभाजन गरी अध्ययन-विश्लेषण गरिएको छ।

परिच्छेद एकमा शोधपरिचय शीर्षकअन्तर्गत यस शोधपत्रको शीर्षक, प्रयोजन, विषय-परिचय, शोधसमस्या, शोधको उद्देश्य आदि समावेश गरिएको छ। यसका साथै पूर्वकार्यको विवरण, शोधकार्यको महत्त्व, क्षेत्र र सीमा पनि यसै परिच्छेदमा उल्लेख गरिएको छ। त्यस्तै यस शोधपत्रलाई पूरा गर्नका लागि के-कस्ता शोधविधि प्रयोग गरिएको छ र यस शोधपत्रको रूपरेखा कस्तो रहेको छ भन्ने जानकारी परिच्छेद एकमा नै दिइएको छ।

उपन्यासको व्युत्पत्ति, अर्थ, परिभाषा, स्वरूप तथा उपन्यासका उपकरणहरू समावेश गरी लेखिएको परिच्छेद दुईलाई उपन्यासको सैद्धान्तिक चिनारी शीर्षक दिइएको छ। उप र न्यास मिलेर बनेको उपन्यास शब्दको सोझो अर्थ निकटस्थ वस्तु वा जीवनको अनुभूति हो। उपन्यासले नजिक राख्ने वस्तु भनेको समाज र जीवन नै हो। यसै परिच्छेदमा उपन्यासका तत्त्व वा उपकरणहरूको अध्ययन गरिएको छ।

(क) कथानक : उपन्यासभित्र विभिन्न घटनाहरू समावेश हुन्छन्। ती घटना घटाउन गरिएको योजना र ती घटनासँग पात्रको कार्यकरण सम्बन्ध बनाई विकसित ढाँचा नै कथानक हो।

(ख) चरित्र : आख्यानात्मक कृतिमा घटनाहरू घटाउने र कथ्य सारलाई चलायमान बनाउँदै उत्कर्ष वा अपकर्षतर्फ पुऱ्याउने जुनसुकै व्यक्ति, मानवेत्तर प्राणी पक्षलाई पात्र वा चरित्र भनिन्छ।

(ग) दृष्टिबिन्दु : यो उपन्यासमा कथावाचक वा व्याख्याता उभिने ठाउँ हो। कथावाचकले कथाका बारेमा केकति जानेको छ भन्ने कुराको उत्तर नै दृष्टिविन्दु हो।

(घ) पर्यावरण : उपन्यासका पात्र वा चरित्र उभिने आधारभूमिलाई देश र वातावरणले सङ्केत गर्दछ भने काल भनेको समय हो।

(ङ) भाषा : समस्त मानव जातिकै विचार विनियमको सशक्त माध्यम भनेको भाषा हो।

(च) शैली : अभिव्यक्तिगत भाषाको शृङ्गार शैली हो।

(छ) उद्देश्य वा जीवनदर्शन : पात्र-पात्रहरूको चित्रणका क्रममा तिनीहरूप्रति उपन्यासकारले एक विशेष दृष्टिकोण अपनाइसकेको हुन्छ । त्यही दृष्टिकोण नै जीवनदर्शनका रूपमा प्रकट हुन्छ ।

परिच्छेद तीनमा नेपाली उपन्यासको विकासक्रमलाई देखाइएको छ । प्राथमिक, माध्यमिक र आधुनिक काल गरी नेपाली उपन्यासमा देखा परेका विविध वाद तथा प्रवृत्तिहरूको चर्चा यसमा गरिएको छ ।

१. प्राथमिक काल (१८२७-१९४५)

यस समयावधिमा लेखिएका उपन्यासहरूमा प्रायः एउटै ढाँचाको शैली, औपदेशिकता, धर्म र नीतिसम्बन्धी कुराहरूको वर्णन, साहस, कौतुहल, आश्चर्य तथा प्रेमको सुरुवात, नैतिक-धार्मिक, चारित्रिक शिक्षा प्रदान गर्ने उद्देश्य आदि पाइन्छ । यसको सुरुवात शक्तिवल्लभ अर्यालको **महाभारत विराट पर्व** (१८२७) बाट भएको हो ।

२. माध्यमिक काल (वि.सं. १९४६-१९९०)

यस कालमा हिन्दी, उर्दू, अरबी, अङ्ग्रेजी आदि भाषाका स्रोतलाई परिचालन गर्दै नेपाली साहित्य तिलस्मी जासुसी प्रवृत्तिको रङमा रङ्गियो । माध्यमिक कालमा अवलम्बन गरेको स्रोतका आधारमा चार भागमा विभाजन गर्न सकिन्छ- (क) मनोरञ्जनात्मक धारा (ख) धार्मिक र पौराणिक धारा (ग) नैतिक र औपदेशिक धारा (घ) सामाजिक सुधारात्मक धारा । शिवदत्त शर्माद्वारा अनूदित **वीर सिक्का** (१९४६), एस.एस. शर्माको **महेन्द्रप्रभा** (१९५९), गिरिराजवल्लभ जोशीको **वीर चरित्र** (१९६०) यस कालका मुख्य कृतिहरू हुन् । अनुवाद र अनुकरण अधिक प्रयोग हुने काल्पनिक असम्भव, अलौकिक एवम् अति मानवीय घटनाको प्रयोग हुनु यस कालको विशेषता हो ।

३. आधुनिक काल (वि.सं. १९९१-हालसम्म)

साहित्यिक सन्दर्भमा प्रचलित परम्पराभन्दा भिन्न मूल्यमान्यता स्थापित गर्न सक्षम युगान्तकारी कुनै कृतिविशेषको विश्लेषणका रूपमा आधुनिक शब्द परिचित छ । सामाजिक यथार्थको चित्रण गर्ने प्रयास गर्न औपन्यासिक विधागत स्वरूपको स्थापना गर्नु, मानवीय चरित्रको अध्ययनलाई उपन्यासको विषय बनाउनु, बोलचालको भाषा र नेपाली पर्यावरण प्रस्तुत गर्नु जस्ता विशेषताले माध्यमिक कालको अन्त्य गरी आधुनिक कालको सुरुवात भएको हो । नेपाली साहित्यमा **रूपमती** (१९९१) बाट आधुनिक कालको प्रारम्भ भएको मानिन्छ । आधुनिक कालका उपन्यासले विभिन्न प्रवृत्ति तथा वादहरू अँगालेको पाइन्छ । यस कालका प्रमुख वादहरु निम्न प्रकार छन् :

(क) आदर्शोन्मुख यथार्थवादी धारा (ख) स्वच्छन्दतावादी धारा (ग) सामाजिक यथार्थवादी धारा (घ) ऐतिहासिक यथार्थवादी धारा : ऐतिहासिक कालको वातावरण र पात्रहरूलाई स्थान दिएर स्वतन्त्र रूपमा लेखिएका उपन्यासलाई ऐतिहासिक उपन्यासको संज्ञा दिने गरिन्छ । डायमनशमशेर राणाको **वसन्ती** (२००६) बाट यो धाराको सुरुवात भएको मान्न सकिन्छ । यस शोधपत्रमा अध्यनय गर्न खोजिएको **अनिता** (२०४३) यसै धाराको महत्त्वपूर्ण कृति हो ।

(ङ) अतियथार्थवादी धार (च) आलोचनात्मक यथार्थवादी धारा (छ) प्रकृतिवादी धार (ज) मनोविश्लेषणवादी धारा (झ) विसङ्गतिवादी धारा (ञ) प्रगतिवादी धारा (ट) अस्तित्ववादी धारा (ठ) प्रयोगवादी धारा (ड) मिथकीय धारा

परिच्छेद चारमा उपन्यासकार डायमनशमशेर राणाको जीवनी र व्यक्तित्व शीर्षक अन्तर्गत डायमनशमशेरको सङ्क्षिप्त जीवनी प्रस्तुत गरिएको छ । पिता बुधशमशेर र माता मोहनकुमारीका कान्छा सुपुत्र डायमनशमशेर राणाको जन्म वि.सं. १९७५ असार २१ गते पाल्पा जिल्लाको तानसेन नगरमा भएको हो । आफ्ना बंगाली शिक्षकको प्रेरणाले साहित्यतर्फ आकर्षित डायमनको पहिलो कृति **वसन्ती** (२००६) हो । यसका साथै **सेतो बाघ** (२०३०), **प्रतिबद्ध** (२०३४), **सत्प्रयास** (२०३८), **अनिता** (२०४३), **धनको धब्बा** (२०५१) र **गृहप्रवेश** (२०६१) हुन् । राणा परिवारमा जन्मेर पनि देश र जनताको पक्षमा लेख्ने डायमन नेपाली साहित्यमा ऐतिहासिक उपन्यासकारका रूपमा स्थापित छन् । यिनको मृत्यु वि.सं. २०६७ फागुन २० मा भएको हो । त्यस्तै यस परिच्छेदमा डायमनको राजनीतिक तथा साहित्यिक व्यक्तित्वको चर्चा गरिएको छ । शिक्षा-दीक्षा, वैवाहिक जीवन, रुचि, स्वाभाव, सम्मान तथा पुरस्कार आदिलाई समेटिएको छ ।

यसै गरी परिच्छेद पाँच **अनिता** उपन्यासको अध्ययनमा केन्द्रित रहेको छ । यस अध्यायमा उपन्यासका विभिन्न

तत्त्वहरूको आधारमा **अनिता** उपन्यासको अध्ययन र विश्लेषण गरिएको छ। उपन्यासमा प्रयुक्त कथानकको विभाजन, चरित्रचित्रण, दृष्टिविन्दु, देशकाल र वातावरण, उद्देश्य र भाषाशैली आदिको प्रस्तुति के-कस्तो रहेको छ त्यसको विश्लेषण यस खण्डमा गरिएको छ।

अनिता उपन्यासले २००७ साल वरिपरिको परिवेशलाई कथानकको स्रोत बनाएको छ। १७ खण्डमा रचित अनिता उपन्यासमा निर्वैयक्तिक सर्वज्ञ तृतीय पुरुष दृष्टिविन्दुको प्रयोग गरिएको छ। घटनाको सरल संयोजनले उपन्यासलाई सुबोध बनाएको छ। पद्मशमशेरदेखि मोहनशमशेरको शासन कालसम्म वि.सं. २००७ सालमा प्रजातन्त्र स्थापना र त्यसका उपलब्धिहरू, वि.सं. २००९ सालमा सरकार विघटनसम्मको घटनालाई समेटेको यस उपन्यास तिनै महत्त्वपूर्ण घटना वरिपरि घुमेकाको छ। देश सङ्क्रमणकालीन अवस्थामा गुज्रिरहेको बेला सोझासाझा जनताले भोग्नुपरेका पीडाहरूलाई उपन्यासले मार्मिक तरिकाले प्रस्तुत गरेको छ। **अनिता** उपन्यास तत्कालीन सामाजिक राजनीतिक पृष्ठभूमिमा लेखिएको कारणले सुवर्णशमशेर, बी.पी. कोइराला, थिरवम मल्ल, बहादुरशमशेर, मातृका कोइराला, गणेशमा सिंह आदि पात्रहरू इतिहासकै कालखण्डबाट लिएका छन् भने तत्कालीन परिस्थितिलाई प्रतिनिधित्व गराउन उपन्यासकारले हरिबहादुर मगर, रमेश माझी, चन्द्रकान्त दाहाल, अनिता मगर, विमला दाहाल जस्ता मौलिक पात्रहरूको सिर्जना गरेका छन्। यस उपन्यासमा गतिशीलदेखि गतिहीन, मूल, प्रमुख, सहायक, गौण अनुकूल प्रतिकूल विविध किसिमका पात्रहरूको प्रयोग गरिएको छ। यस उपन्यासमा प्रमुख, सहायक र गौण भूमिकाका हिसाबले पात्रहरूलाई निम्नानुसार वर्गीकरण गर्न सकिन्छ :

प्रमुखः अनिता मगर, हरिबहादुर मगर र रमेश माझी

सहायकः चन्द्रकान्त दाहाल, सुवर्णशमशेर, आइते मगर, थिरवम मल्ल, अनिताका मामा-माइजू, अनिताकी फुपू, मखन घर्ती, रुद्रमान।

गौण : अनिताका भाइबहिनी, मखन घर्तीका दाजु, गणेशमान सिंह, बहादुरशमशेर।

यो उपन्यास २००७ साल वरिपरिका राजनीतिक घटनाक्रमलाई आधार बनाएर लेखिएको त्रिकोणात्मक प्रेमकथा हो। अनिता, हरिबहादुर र रमेशबीचको त्रिकोणात्मक प्रेमकथालाई यस उपन्यासमा उतार्ने प्रयास गरिएको छ। यी तिनै प्रमुख पात्रहरू राणाविरोधी आन्दोलनमा सरिक छन् र यिनले तत्कालीन युवाहरूमा पलाएको जागरुक मनोवृत्तिको प्रतिनिधित्व गरेका छन्।

उपन्यासकारले **अनिता** उपन्यासमा सरल, सहज र स्वाभाविक नेपाली भाषाको प्रयोग गरेका छन्। पात्रहरूको वर्ग र स्तर अनुसार संवादको निर्माण गरिएको छ। तसर्थ उपन्यासमा कतिपय ठाउँमा अङ्ग्रेजी शब्दहरू, संस्कृतका श्लोकहरू, उखानटुक्काहरूको प्रयोग भएको छ। यस्ता प्रयोगले कथानकमा जीवन्तता ल्याउने काम गरेका छन्। यसरी उपन्यासका उपकरणहरूका आधारमा पच्छिेद पाँचमा **अनिता** उपन्यासको अध्ययन गरिएको छ।

परिच्छेद छमा यस शोधपत्रको निष्कर्ष प्रस्तुत गरिएको छ। अन्त्यमा सन्दर्भग्रन्थसूची समावेश गरी यो शोधपत्रको अन्त्य भएको छ।

यसरी यस शोधपत्रको उद्देश्यअनुरूप औपन्यासिक उपकरणका आधारमा **अनिता** उपन्यासको अध्ययन तथा विश्लेषण गरिएको छ। ऐतिहासिक पृष्ठभूमिमा लेखिएको भए पनि **अनिता** उपन्यसमा राजनीतिक चेतनाको क्षितिज उद्घाटन गर्न अग्रसर देखिन्छ। यस उपन्यासले यथार्थलाई प्रष्ट्याउन आवश्यक घटनाहरू, चरित्र तथा तिनका लागि उपयुक्त परिवेशजस्ता कुराहरू यथेष्ट मात्रामा प्रयोग गरिएको छ। राजनीतिक विषयवस्तुलाई आधार बनाएर यो उपन्यास लेखिए तापनि अनिता, हरिबहादुर र रमेशको त्रिकोणात्मक प्रेमकथाद्वारा पाठकलाई बाँध्न सक्नु यसको सफलता हो। समग्रमा भन्नपर्दा **अनिता** उपन्यास ऐतिहासिक, हृदस्पर्शी, पठनीय र कलात्मक छ।

विषय-सूची

स्वीकृतिपत्र	**पृष्ठ**
सिफारिसपत्र	
कृतज्ञताज्ञापन	
सङ्केत तथा चिह्नसूची	
परिच्छेद एक : शोध-परिचय	**१-७**
१.१. शोधशीर्षक	१
१.२. शोधको प्रयोजन	१
१.३. विषय परिचय	१
१.४. शोधसमस्या	२
१.५. शोधको उद्देश्य	२
१.६. पूर्वकार्यको विवरण	३
१.७. शोधकार्यको औचित्य/महत्त्व	६
१.८. शोधकार्यको सीमाङ्कन	६
१.९. शोधविधि	७
१.१०. शोधपत्रको रूपरेखा	७
परिच्छेद दुई : उपन्यासको सैद्धान्तिक चिनारी	**८-२१**
२.१. उपन्यासको व्युत्पत्ति र अर्थ	८
२.२. उपन्यासको परिभाषा	१०
२.३. उपन्यासको स्वरूप	११
२.४. उपन्यासका उपकरणहरू	१२
२.४.१. कथानक	१३
२.४.२. चरित्र	१५
२.४.३. दृष्टिविन्दु	१६

२.४.४. पर्यावरण १७

२.४.५. भाषा १८

२.४.६ शैली १९

२.४.७. उद्देश्य २०

२.५ निष्कर्ष २१

परिच्छेद तीन : आधुनिक नेपाली उपन्यासको विकासक्रम र डायमनशमशेर राणाको स्थान २२-३३

३.१. आधुनिक नेपाली उपन्यासको विकासक्रम २२

३.२. डायमनशमशेर राणा २८

३.२.१. जन्म, बाल्यकाल र शिक्षादीक्षा २८

३.२.२. प्रकाशित कृतिहरु २९

३.२.३. सम्मान तथा पुरस्कार २९

३.२.४. साहित्यिक यात्रा ३०

३.२.५. आधुनिक नेपाली उपन्यास परम्परामा डायमनशमशेर राणाको स्थान ३२

३.२.६. जीवनयात्राको अन्तिम वर्ष र मृत्यु ३२

३.३. निष्कर्ष ३३

परिच्छेद चार : अनिता उपन्यासको अध्ययन ३४-६८

४.१ अनिता उपन्यासको खण्डविभाजन र कथानक ३४

४.१.१. खण्डविभाजन ३४

४.१.२. अनिता उपन्यासको कथानक ३४

४.१.२.१. उपन्यासमा कथानकको वितरण ३५

४.१.३. कथानकको स्रोत ४८

४.१.४. अनिता उपन्यासको कथानकको विकासक्रम ५०

४.२. अनिता उपन्यासको चरित्रचित्रण ५२

४.२.१ चरित्रहरूको वर्गीकरण ५३

४.२.२ प्रमुख पात्रहरूको थप चरित्रचित्रण ५७

४.२.२.१ अनिता मगर ५७
४.२.२.२ हरिबहादुर मगर ५७
४.२.२.३ रमेश माझी ५८
४.३ अनिता उपन्यासको दृष्टिबिन्दु ५९
४.४ अनिता उपन्यासको पर्यावरण ६०
४.५ अनिता उपन्यासको भाषाशैली ६१
४.५.१ शब्द तथा वाक्यचयन ६३
४.५.२ चिह्नप्रयोग ६३
४.५.३ शब्दभण्डार ६३
४.६. अनिता उपन्यासको उद्देश्य ६६
४.७. निष्कर्ष ६७

परिच्छेद पाँच : शोध-निष्कर्ष **६९-७३**
५.१ निष्कर्ष ६९
५.२ भावी अनुसन्धानका निम्ति सुझाउ ७३

सन्दर्भसामग्री **७४**

kl/R5]b M Ps

zf]wkl/ro

!=!= zf]wzLif{s

प्रस्तुत शोधपत्रको शीर्षक **औपन्यासिक उपकरणका दृष्टिले 'अनिता' उपन्यासको अध्ययन** रहेको छ ।

!=@= zf]wsf] k|of]hg

प्रस्तुत शोधपत्र त्रिभुवन विश्वविद्यालय मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्कायअन्तर्गत नेपाली विषयको स्नातकोत्तर तह दोस्रो वर्षको दसौं पत्र (५१०-१) को प्रयोजनका लागि प्रस्तुत गरिएको छ ।

!=#= ljifo kl/ro

डायमनशमशेर राणा नेपाली उपन्यास परम्परामा ऐतिहासिक यथार्थवादी धाराअन्तर्गत कलम चलाउने उपन्यासकार हुन् । उनले लेखेका उपन्यासहरू निम्नलिखित छन्-

१. वसन्ती (२००६)
२. सेतो बाघ (२०३०)
३. प्रतिबद्ध (२०३४)
४. सत्प्रयास (२०३८)
५. अनिता (२०४३)
६. धनको धब्बा (२०५१)
७. गृहप्रवेश (२०६१)

राणापरिवारमा जन्मेका उपन्यासकार डायमनशमशेर राणा सैनिक सेवाको उच्च ओहोदामा पुगेका व्यक्ति हुन् । राणापरिवारमा जन्मिएर पनि उनी स्वतन्त्रताका पक्षपाती थिए । नेपालको प्रजातान्त्रिक आन्दोलनमा समेत उनको योगदान रहेको पाइन्छ । उनले लेखेका उपन्यासहरूमा राणकालीन इतिहास, राणाशासनका बेला भएका घातप्रतिघातसम्बन्धी घटनाहरू आएका छन् ।

उपन्यासकार डायमनशमशेर राणाको औपन्यासिक यात्राको दोस्रो चरणको तेस्रो उपन्यास **अनिता** हो । २०४३ सालमा प्रथम पटक प्रकाशित भएको यस उपन्यासको हाल (२०७०) सम्म दोस्रो संस्करण प्रकाशि सकेको छ । २००७ सालको क्रान्तिको सेरोफेरोलाई विषयवस्तु बनाएर यस उपन्यासको रचना गरिएको छ । यसमा राणाशासनको षड्यन्त्रपूर्ण अवस्था, राणाशासन विरुद्ध चालिएको क्रान्तिकारी कार्यक्रम र मुक्तिसेनाको कारबाही राणाशासनको समाप्ति र त्यसपछि देखा परेका विसङ्गतिहरूको राम्रो चित्रण गरिएको छ । यो उपन्यास ऐतिहासिक पृष्ठभूमिका घटनाहरू इतिहाससापेक्षमा राखेर ऐतिहासिक वातावरणमा काल्पनिक घटनाक्रमको जोडजाड गरेर लेखिएको छ । यस उपन्यासमा देखा परेका मूल पात्रहरू अनिता मगर, हरिबहादुर मगर र रमेश माझी लेखकका कल्पनाका सृजना हुन् र कथानकले यिनैको वरिपरि फन्को मारेको छ । **अनिता** ऐतिहासिक वातावरणमा सृजित सामाजिक-राजनीतिक उपन्यासका रूपमा देखा परेको छ । आधुनिक नेपाली उपन्यासपरम्परामा देखा परेको **अनिता** उपन्यास औपन्यासिक उपकरणका दृष्टिले कस्तो छ र यसले नेपाली उपन्यासपरम्परामा कस्ता प्रवृत्तिलाई भित्र्याएको छ भन्ने कुराको निरूपण गर्नेतर्फ शोधपत्र केन्द्रित छ । यसक्रममा उपन्यासको आधारभूत सैद्धान्तिक स्वरूप प्रस्तुत गरी तिनै कोणबाट उपन्यासको अध्ययन गर्ने कार्य यसमा भएको छ ।

!=$= zf]w;d:of

प्रस्तुत शोधका समस्याहरूलाई निम्न बुँदामा समेट्न सकिन्छ :

क) उपन्यासको आधारभूत सैद्धान्तिक स्वरूप के हो ?

ख) नेपाली उपन्यासको परम्परामा **अनिता** उपन्यास के-कस्तो देखिएको छ ?

ग) उपन्यासको सैद्धान्तिक स्वरूपका दृष्टिले हेर्दा **अनिता** उपन्यास कस्तो देखिन्छ ?

घ) **अनिता** उपन्यासका मुख्य-मुख्य विशेषता के-के हुन् ?

!=%= zf]wsf] p2]Zo

सैद्धिान्तिक स्वरूपका कोणबाट उपन्यासको वस्तुगत अध्ययन गर्नु यसको मूल उद्देश्य ठहर्छ । यसका लागि शोधसमस्यामा प्रस्तुत गरिएका समस्याहरूको समाधान निम्नानुसार खोजिएको छ -

क)	उपन्यासको आधारभूत सैद्धान्तिक स्वरूप प्रस्तुत गरेर;

ख)	नेपाली उपन्यासको परम्परामा **अनिता** उपन्यासको स्थान निर्धारण गरेर;

ग)	उपन्यास रचनाका आधारभूत उपकरणका आधारमा **अनिता** उपन्यासको अध्ययन विश्लेषण गरेर;

घ)	**अनिता** उपन्यासका महत्त्वपूर्ण विशेषता पत्ता लगाएर ।

!=^= k"j{sfo{sf] ljj/0f

डायमनशमशेर राणा नेपाली उपन्यासका क्षेत्रमा देखा परेको ऐतिहासिक धाराका विशिष्ट प्रतिभा हुन् । **वसन्ती** (२००६), **सेतो बाघ** (२०३०), **प्रतिबद्ध** (२०३४), **सत्प्रयास** (२०३८), **अनिता** (२०४३), **धनको धब्बा** (२०५१), **गृहप्रवेश** (२०६१) गरी उनका सात वटा उपन्यास प्रकाशित छन् ।

यहाँ अध्ययन गर्न खोजिएको **अनिता** उपन्यास डायमनशमशेर राणाको उपन्यासलेखनको दोस्रो चरणको तेस्रो उपन्यास हो । २०४३ सालमा प्रथम पटक प्रकाशित भएको यस उपन्यासको हाल (२०७० वैशाख) सम्म दोस्रो संस्करण प्रकाशित भइसकेको छ ।

उपन्यकासकार डायमनशमशेर राणाद्वारा लिखित उपर्युक्त उपन्यासहरूका बारेमा विभिन्न कोणबाट अध्ययन भएको पाइन्छ। उनका बारेमा जेजति अध्ययन भएका छन् तिनको कालक्रमिक विवरण निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएको छ -

**(क)	कुसुम शर्मा, उपन्यासकार डायमनशमशेरको जीवनी व्यक्तित्व र कृतित्वको विश्लेषण, २०४२**

शर्मा (२०४२) ले उपन्यासकार डायमनशमशेरको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतिको विश्लेषण नामक शोधपत्रमा **अनिता** उपन्यासका बारेमा सामान्य पृष्ठभूमिबाहेक यसको गहन अध्ययन गरेकी छैनन्। उक्त शोधपत्रमा शर्माले डायमनशमशेर राणाका अन्य उपन्यासहरूको सामान्य विश्लेषण प्रस्तुत गरेकी छिन्। **बसन्ती** उपन्यासले राणाकाललाई जन्मायो, **सेतो बाघ**ले त्यसलाई हुर्कायो भने **सत्प्रयास**ले राणाहरूको अवनति प्रस्तुत गरेको कुरा उनले उल्लेख गरेकी छिन् ।

**(ख)	तारानाथ शर्मा, क्रान्तिउत्तर युग गद्य, २०५१**

शर्मा (२०५१) ले 'नेपाली साहित्यको इतिहास' को 'क्रान्तिउत्तर युग गद्य' शीर्षकअन्तर्गत डायमनशमशेरका **वसन्ती**, **सेतो बाघ**, **प्रतिबद्ध**, **सत्प्रयास** र **अनिता** गरी पाँचवटा उपन्यासहरूको उल्लेख गर्दै उपन्यासकारका प्रथम चार उपन्यासका बारेमा सामान्य चर्चा गरेका छन् । उनले यसमा डायमनशमशेर राणालाई सफल उपन्यासकार र **बसन्ती** तथा **सेतो बाघ**लाई उत्कृष्ट उपन्यासको रूपमा चर्चा गरेका छन् ।

(ग) **भोलानाथ रेग्मी, उपन्यासकार डायमनशमशेर राणाका ऐतिहासिक उपन्यास, २०५४**

रेग्मी (२०५४) ले राणाको ऐतिहासिक पृष्ठभूमिमा आधारित भई सामाजिक, राजनीतिक उपन्यासका रूपमा **अनिता**को परिचय गराएका छन् । **बसन्ती**, **सेतो बाघ**, **सत्प्रयास**लाई ऐतिहासिक उपन्यासहरू अन्तर्गत राखेर सामान्य विश्लेषण गरेका छन् ।

(घ) **कृष्णहरि बराल र नेत्र एटम, उपन्यास सिद्धान्त र नेपाली उपन्यास, २०५८**

बराल र एटम (२०५८) लेखकद्वयद्वारा लिखित उपन्यास सिद्धान्त र नेपाली उपन्यास पुस्तकमा ऐतिहासिक यथार्थवादी धाराको चर्चा गर्ने क्रममा यस धाराको सुरुआत डायमनशमशेर राणाको **बसन्ती**बाट भएको उल्लेख गरेका छन् । त्यस्तै डायमनशमशेर राणाका अन्य कृतिहरू **सेतो बाघ**, **प्रतिबद्ध**, **सत्प्रयास**, र **अनिता**लाई ऐतिहासिक यथार्थवादी उपन्यासहरू हुन् भनेका छन् ।

(ङ) **कुमार कोइराला, डायमनशमशेर राणा, मधुपर्क (वर्ष २०३९ अङ्क-११, पूर्णाङ्क ४५४ चैत्र २०६३)**

कोइराला (२०६३) ले डायमनशमशेर र उनका कृतिको ऐतिहासिक तथा यथार्थवादी कोणबाट सङ्क्षिप्त परिचय दिने प्रयास गरेका छन् । यसमा डायमनशमशेर राणालाई नेपाली उपन्यास साहित्यमा ऐतिहासिक उपन्यासकार, प्रसिद्ध र सफल उपन्यासकारका रूपमा उल्लेख गरेका छन् । **अनिता**ले २००७ सालपछि अन्योलपूर्ण वातावरण भएकोमा त्यसको विरोध गर्दै संसदीय व्यवस्थाका लागि चुनाव अपरिहार्य हुन्छ भन्ने देखाएको कुरा उल्लेख गरेका छन् ।

(च) **श्री ओम रोदन, आख्यानकार डायमन, २०६५**

रोदन (२०६५) ले डायमनशमशेर राणालाई ऐतिहासिक उपन्यासकारका रूपमा चिनाउने काम गरेका छन् । इतिहासका तीता सत्यहरूलाई सहज बनाउनका लागि नमीठो औषधिलाई खान सजिलो होस् भनी सुगरकोट गरेजस्तै इतिहासका घटनाहरूलाई पनि सुगरकोट गरी प्रस्तुत गरेको बताएका छन् ।

(छ) **तुलसी भट्टराई, नेपाली वाङ्मयका साधक र साधना, २०६६**

भट्टराई (२०६६) ले डायमनशमशेर राणाको सानो शब्द चित्रमार्फत उनको व्यक्तित्व र कृतित्वको सङ्क्षिप्त परिचय दिएका छन् । डायमनशमशेर राणाका जीवनमा भएका रोचक प्रसङ्गहरूलाई उल्लेख गर्दै डायमन कसरी साहित्यतर्फ समर्पित भए भन्ने कुरा उल्लेख गरेका छन् । यस्तै डायमनशमशेर राणाको राजनैतिक जीवनबारे पनि सामान्य चर्चा गरेका छन् । त्यसभन्दा बढी कुनै कृतिको सूक्ष्म विश्लेषण गरेका छैनन् ।

(ज) **ज्ञाननिष्ठ ज्ञवाली, डायमनशमशेर राणा र उनको अनिता उपन्यास, गरिमा मासिक (वर्ष २६, अङ्क १०, पूर्णाङ्क ३१० असोज २०६४)**

ज्ञवाली (२०६४) ले डायमनशमशेर राणा र उनको **अनिता** उपन्यासमा डायमनशमशेर राणा र उनको **अनिता** उपन्यासको विषयवस्तु र शिल्पसम्बन्धी सङ्क्षिप्त अध्ययन प्रस्तुत गरेका छन् । डायमनशमशेर राणाले **अनिता** उपन्यासमा नेपाली काङ्ग्रेसको इतिहासलाई लिपिबद्ध गरेको कुरा उल्लेख गरेका छन् । उनले **अनिता**को कथानकलाई उल्लेख गर्दै **अनिता**को भाषा शैलीको सामान्य चर्चा गरेका छन् ।

(झ) **टीकाराम पोखरेल, डायमनशमशेर राणाका उपन्यासमा ऐतिहासिक तत्त्व, २०६५**

पोखरेल (२०६५) ले विद्यावारिधि उपाधिका निमित्त त्रिभुवन विश्वविद्यालयमा प्रस्तुत डायमनशमशेर राणाका उपन्यासमा ऐतिहासिक तत्त्व नामक शोधप्रबन्धको परिशिष्ट १ मा डायमनशमशेरका उपन्यासहरूमा अन्य उपन्यासअन्तर्गत **अनिता**लाई अध्ययन

गरिएको छ । उनले विषयवस्तुका दृष्टिले डायमनशमशेर राणाका उपन्यासहरूलाई ऐतिहासिक र सामाजिक-राजनैतिक गरी दुई भागमा विभाजन गरेका छन् । राणाका सात वटा उपन्यासहरूमध्ये **प्रतिबद्ध**, **अनिता** र **धनको धब्बा** सामाजिक राजनैतिक उपन्यासहरू हुन् भनेका छन् । उपन्यासले २००७ सालको क्रान्तिको सेरोफेरोलाई कथाको विषयवस्तु बनाएको छ भनेर जानकारी गराएका छन् ।

(ञ) **रामदयाल राकेश, आख्यानकार डायमन, २०६५**

राकेश (२०६५) ले डायमनशमशेर राणालाई लोकतन्त्रका हिमायती र हितैषी भनी उल्लेख गर्दै ऐतिहासिक धाराको आवरणमा राजनैतिक विचारधारा र दर्शनको विश्लेषण गर्ने उपन्यासकारका रूपमा चर्चा गरेका छन् । **अनिता** उपन्यासको कथवस्तुलाई सारांशमा प्रस्तुत गरेका छन् । आख्यानकारले अनिता उपन्यासमार्फत राणाहरूको राष्ट्रविरोधी नीतिको पर्दाफास गरिएको छ भन्ने प्रसङ्ग उल्लेख गरेका छन् ।

माथि उल्लेख गरिएका यी विभिन्न साहित्यकार एवम् समालोचकहरूका टिप्पणीले उपन्यासकार डायमनशमशेर राणा र उनका कृतिबारे केही प्रकाश पारे पनि विधातत्त्वका आधारमा **अनिता** उपन्यासलाई प्रकाश पार्ने र मूल्याङ्कन गर्ने काम आजसम्म कसैबाट पनि भएको छैन । यसै आवश्यकताको पूर्तिलाई लक्ष्य बनाउँदै प्रस्तुत शोधपत्रमा डायमनशमशेर राणाको **अनिता** उपन्यासलाई विधातत्त्वका आधारमा अध्ययन गर्न खोजिएको छ ।

!=&= zf]wsfo{sf] cf}lrTo÷dxŒj

अनिता नेपाली साहित्यको चर्चित उपन्यास भएर पनि यसका बारेमा पूर्वकार्यको विवरणमा उल्लिखित विवरणबाहेक अन्यत्र अध्ययन भएको पाइँदैन । अतः शोधपत्रमा प्रस्तुत कृतिको यथासम्भव सुव्यवस्थित रूपमा कृतिपरक अध्ययन गरिने कार्य भएको हुँदा यो शोधकार्य स्वतः औचित्यपूर्ण देखिन्छ । साथै यस उपन्यासका बारेमा थप र गहन अध्ययन गर्न चाहने जिज्ञासु पाठकहरूलाई प्रस्तुत शोधकार्यले मार्गनिर्देशन गर्ने कार्यमा पर्याप्त मात्रामा सहयोग गर्ने हुँदा यसको महत्त्व रहेको देखिन्छ ।

!=*= zf]wsfo{sf] ;Ldfª\sg

डायमनशमशेर राणाद्वारा रचना गरिएका विभिन्न साहित्यिक कृतिहरूमध्ये **अनिता** उपन्यासको औपन्यासिक उपकरणका आधारमा कृतिपरक अध्ययन गर्नु यस शोधकार्यको सीमा हो ।

!=(= zf]wljlw

प्रस्तुत शोधकार्यका निम्ति मूलतः पुस्तकालयीय अध्ययनविधिका आधारमा सम्बद्ध पुस्तक, पत्रपत्रिका समीक्षात्मक लेख आदिको अध्ययन गरी सामग्री-सङ्कलन गरिएको छ ।

प्रस्तुत शोधकार्य **अनिता** उपन्यासको कृतिपरक अध्ययनमा केन्द्रित रहेको हुँदा समीक्षाशास्त्रले देखाएका औपन्यासिक उपकरणलाई मुख्य आधार बनाई निगमनात्मक विधिद्वारा कृतिको अध्ययन गरिएको छ। यसमा आवश्यकताअनुसार शैली वैज्ञानिक विश्लेषणपद्धतिको प्रयोग गरिएको छ ।

!=!)= zf]wkqsf] ¿k/]vf

प्रस्तुत शोधपत्रको संरचनालाई सङ्गठित र व्यवस्थित रूपमा प्रस्तुत गर्नका लागि विभिन्न परिच्छेदमा विभाजन गरेर अध्ययन, विश्लेषण र मूल्याङ्कन गरिएको छ। यस शोधपत्रको परिच्छेद व्यवस्थापन निम्नानुसार गरिएको छ :

परिच्छेद एक : शोधपत्रको परिचय

परिच्छेद दुई : उपन्यासको सैद्धान्तिक चिनारी

परिच्छेद तीन : आधुनिक नेपाली उपन्यासको विकासक्रम र डायमनशमशेर राणा

परिच्छेद चार : **अनिता** उपन्यासको अध्ययन

परिच्छेद पाँच : शोधनिष्कर्ष

सन्दर्भसामग्री

यसरी पाँच वटा मुख्य परिच्छेदहरूमा विभाजन गरी शोधपत्र तयार गरिएको भए पनि विषय-व्यवस्थापनका निम्ति हरेक परिच्छेदलाई विभिन्न शीर्षक उपशीर्षकहरूमा विभाजन गरी अध्ययन-विश्लेषण गर्ने काम भएको छ ।

kl/R5]b M b'O{

pkGof;sf] ;}4flGts lrgf/L

कलाका उपयोगी र ललित गरी दुईवटा हाँगा हुन्छन् । साहित्य कलाको ललित हाँगामा पर्ने भेद हो । भाषाका माध्यमबाट व्यक्त हुने सम्पूर्ण रचनाहरूलाई वाङ्मयले समेट्छ । साहित्य वाङम्यअन्तर्गतको भाषिक कला हो । साहित्यका गद्य-पद्य र चम्पू गरी तीन रूप हुन्छन् । गद्य साहित्यअन्तर्गत आख्यान, नाटक र निबन्ध पर्दछन् । आख्यान विधाअन्तर्गत कथा र उपन्यास पर्दछन् । जीवनजगत्को फराकिलो क्षेत्रलाई समेट्ने हैसियत कथाको भन्दा उपन्यासको बढी हुन्छ । वर्तमान परिवेशमा व्यापक आयाम समेट्ने विधाका रूपमा उपन्यासले पाठकमाझ प्रशस्तै लोकप्रियता पाएको छ । यहाँ यही लोकप्रिय विधा उपन्यासको सैद्धान्तिक चिनारी क्रमशः प्रस्तुत गरिएको छ ।

@=!= pkGof;sf] Jo'TklQ / cy{

समाजको समसामयिक यथार्थ तथा सामाजिक विकृति एवं विसङ्गतिलाई कलात्मक रूपमा प्रस्तुत गर्ने एक सशक्त साहित्यिक विधा उपन्यास हो । यसमा समाजका व्यक्ति विशेषका मानसिक चिन्तन, घात-प्रतिघात, समता-विषमता, आरोहावरोह आदिको चित्रण गरिएको पाइन्छ । उपन्यास साहित्यका विभिन्न विधामध्ये पछाडि जन्मिएको भए पनि बढी लोकप्रिय विधा हो (दाहाल, १९९३:५) । नयाँ साहित्यिक विधाका रूपमा उपन्यास देखिएको भए पनि उपन्यास शब्दको प्रयोग आजभन्दा झण्डै तेईस सय वर्षअघि भरतमुनिको नाट्यशास्त्रमा भएको थियो (प्रधान, २०६१:१३) । संस्कृत भाषाबाट आएको उपन्यास शब्द अङ्ग्रेजी शब्द नोवल (Novel) को पर्यायवाची शब्दका रूपमा प्रयोग गरिएको छ (उपाध्याय, २०४९:१५४) । तापनि संस्कृत उपन्यास र नोवलमा प्रशस्त भिन्नता देख्न सकिन्छ ।

पूर्वीय साहित्यमा उपन्यास र पाश्चात्य साहित्यमा नोवल भनी परिचित यस शब्दको व्युत्पत्ति दुवै साहित्यमा आ-आफ्ना तरिकाले भएको पाइन्छ ।

नेपालीमा प्रयुक्त ‘उपन्यास’ शब्द तत्सम शब्द हो । संस्कृतको ‘अस्’ धातुमा ‘उप’ र ‘नि’ उपसर्ग तथा ‘घञ्’ (अ) प्रत्यय जोडिएर उपन्यास शब्द बन्दछ ।

उप+नि+अस्+घञ् (अ) = उपन्यास

'अस्' धातुले राख्नु (पाण्डे, २०५७: २०७) भन्ने अर्थ दिन्छ भने उपन्यास शब्दबाट नजिक राख्नु भन्ने अर्थबोध हुन्छ। संस्कृत भाषामा उपन्यास शब्दको प्रयोग अर्थको युक्तिपूर्ण प्रस्तुति स्थापना गर्नु, प्रदर्शन वाक्य, आनन्ददायक वाक्यका साथै आख्यानका रूपमा पनि गरिएको छ (न्यौपाने, २०४९:१७८)।

आधुनिक उपन्यासको प्रारम्भबिन्दु र उद्‌भवको इतिहास संस्कृत साहित्यतर्फ औंल्याएर खोजी गरिनुभन्दा पाश्चात्य साहित्यमै खोजिनु उपयुक्त हुन्छ। पाश्चात्य साहित्यबाट नै प्रवाहित उपन्यास विधा क्रमशः बंगाली, हिन्दी हुँदै नेपालीमा आइपुगेको हो (सुवेदी, २०५३:५)। आज नेपाली साहित्यमा उपन्यास विधाको अपेक्षाकृत विकास भएको पाइन्छ।

उपन्यास अङ्ग्रेजी भाषाको Novel शब्दको नेपाली रूपान्तर हो। Novel शब्द इटालेली भाषाको Novella बाट विकसित भएको मानिन्छ। यसको अर्थ 'अलिकति नयाँ वस्तु' भन्ने गरिएको पाइन्छ। त्यसै गरी Novella शब्दचाहिँ ग्रिसेली भाषाको 'नयाँ' अर्थ दिने Novus शब्दबाट बनेको मानिन्छ। केही मात्रामा यथार्थको प्रयोग गरिएको र रमाइला छोटा गद्य लेखहरूलाई इटालेली भाषामा Novella भनिन्थ्यो र यसकै प्रभाव स्वरूप फ्रान्सेली भाषामा लेखिएका लेखहरूलाई Novuvelle भनिन्थ्यो (बराल र एटम, २०५८: ३-४)। Novel ले जे अर्थ प्रस्तुत गरेको छ त्यही अर्थका रूपमा नेपाली 'उपन्यास' शब्द प्रयोग हुँदै आएको पाइन्छ।

आख्यानको आदि पुर्खाका रूपमा दसौं शताब्दीको अन्त्यतिरका जापानी लेखक मुरासाकी सिकिबुको 'गेन्जीको कथा' (The tale of Genji) लाई मानिएको छ। त्यसपछि ईसाको चौधौं शताब्दीमा आएर इटालेली भाषामा प्रशस्तै Novella हरू लेखिए। त्यस बेलाका जियोभानी बोक्कासियो (सन् १३१३-१३७५) ले लेखेको एक सय Novella हरूको सङ्ग्रह डेकामेरोन (Decameron) निस्क्यो। त्यस सङ्ग्रहलाई इटालेली भाषाबाट अङ्ग्रेजीमा पनि अनुवाद गरियो (बराल र एटम, २०५८:४)।

अङ्ग्रेजीमा आज कथा र उपन्यासलाई बुझाउने शब्द आख्यान (Fiction) ले चौधौं शताब्दीभन्दा अघि सम्पूर्ण गद्य विधालाई बुझाउँथ्यो। तर पनि अङ्ग्रेजी साहित्यमा Fiction को प्रयोग उपन्यासकै लागि अत्यधिक रूपमा भइरहेको पाइन्छ। यहाँ Novela र Fiction को सम्बन्ध देखाउने कोसिस गरिन्छ।

सबै Novel हरू Fiction हुन् तर कथा (Short Story) बाहेकका सबै Fiction मात्र Novel हुन् । रोमान्स र फिक्सन दुवैको स्वरूप केही न केही मात्रामा उपन्यासमा देखिनाले यी दुवैको उपन्याससँग सम्बन्ध रहेको मानिन्छ (न्यौपाने, २०४९:१८०) ।

निष्कर्षमा भन्दा संस्कृत साहित्यमा प्रयुक्त उपन्यास शब्दले कलात्मक माध्यमबाट समाजका यथार्थलाई नजिक राख्नु वा समाजका वास्तविकतालाई राम्रो तरिकाले प्रस्तुत गर्नुलाई जनाउँछ । उपन्यासको अङ्ग्रेजी शब्द (Novel) नोवलले चाहिँ केही नयाँ कुरा प्रस्तुत गर्ने वा नवीनतासँग प्रस्तुत हुने साहित्यिक विधालाई चिनाउने गरेको पाइन्छ ।

@=@= pkGof;sf] kl/efiff

साहित्यका चार विधामध्ये उपन्यास पनि एक हो । यसको शाब्दिक प्रयोग पूर्वीय साहित्यमा परापूर्वकालदेखि हुँदै आएको भए पनि स्वरूप र संरचनाका दृष्टिले यसले निकै पछाडि मात्र पहिचान प्राप्त गऱ्यो । अठारौं शताब्दीमा आएर ड्यानियल डिफोको **रबिन्सन क्रुसो** आएपछि उपन्यास भन्न मिल्ने आख्यानात्मक कृतिको जन्म भएको हो ।

उपन्यास साहित्यका विभिन्न विधामध्ये लचिलो विधा हो । आधुनिक विश्वसाहित्यका विविध विधामध्ये उपन्यास विधाले व्यापक स्थान ओगटेको छ। साहित्यका विभिन्न विधामध्ये पाठकवर्गको रुचिको विधा उपन्यास बनेको देखिन्छ। उपन्यासमा पाइने विशेषतालाई आधार बनाएर यसको परिचय र परिभाषा दिने कार्यको पनि सुरुआत भएको छ। विभिन्न विद्वान्हरूले आफूपूर्व र समकालीन औपन्यासिक कृतिका आधारमा यस विधालाई चिनाउने महत्त्वपूर्ण प्रयासहरू गरेका छन् (बराल र एटम, २०५८: ६) । यो चर्चित विधा उपन्यासका विषयमा विभिन्न लेखकले विविध परिभाषा दिएर उपन्यासको वास्तविक स्वरूपलाई चिनाउने प्रयास गरेका छन् । यहाँ केही परिभाषा प्रस्तुत गरिएको छः

(क) दि इन्साइक्लोपेडिया ब्रिटानिका (भोल्युम १८) मा उपन्यासलाई यसरी परिभाषित गरिएको छ- साहित्यिक वर्णनात्मक गद्यविधालाई उपन्यास भनिन्छ, जसमा मान्छेका अनुभवहरूलाई केही जटिलताका साथ कल्पनाका सहयोगले प्रस्तुत गरिन्छ (बराल र एटम, २०५८:७ बाट उद्धृत) ।

(ख) उपन्यास जीवन र जगत्प्रतिको एक विहङ्गम दृष्टि हो, जसलाई बुझ्ने, केलाउने र चित्रण गर्ने प्रयत्न अत्यन्त यथार्थिक हुन्छ । यथातथ्यको उद्घाटन मात्र नभएर यो एक सम्पूर्ण जीवित मनुष्यको संसार हो (प्रधान, २०६१:१) ।

(ग) नेपाली बृहत् शब्दकोशमा धेरै अध्याय वा खण्डहरूमा लेखिने लामो साहित्यिक कथा, चरित्रप्रधान गद्यमहाकाव्य उपन्यास हो भनिएको छ (पोखरेल र अन्य, २०५८:१५२) ।

(घ) दयाराम श्रेष्ठका अनुसार बहुविधा संरचनात्मक एकाइद्वारा हरेक अङ्ग परस्परमा शृङखलावद्ध भई निश्चित मूल्य प्राप्त गरेको तथा व्यापक परिधिको समय र स्थानभित्र विस्तारित भएको कला सौन्दर्ययुक्त कथात्मक गद्यलाई उपन्यास भनिन्छ (श्रेष्ठ र शर्मा, २०४९:९८) ।

यस्ता परिभाषा प्रशस्तै पाइन्छन् तर पनि उपन्यासलाई कुनै पनि एउटा परिभाषामा बाँध्न सकिँदैन । उपन्यास आफैमा एउटा त्यस्तो गद्यलेखन हो जो विगतदेखि वर्तमान समयसम्ममा समाजमा देखिएका व्यापकतालाई कलात्मक बान्कीमा उतार्न सक्षम देखिन्छ ।

अन्तर्बाह्य यथार्थलाई कल्पनामा उनेर जीवनका सङ्गत एवं विसङ्गत पक्षका भावना र संवेदनाहरूको कलात्मक प्रस्तुति नवीन संरचना र शैलीमा व्यक्त गर्दै घटना तथा चरित्रहरूलाई शृङख्लित एवं विशृङ्खलित रूपमा राखी जीवनको व्यापक आयामको व्याख्या गर्ने गद्याख्यानात्मक साहित्यिक रचना नै उपन्यास हो ।

@=#= pkGof;sf] :j¿k

उपन्यास आधुनिक साहित्यिकको लोकप्रिय विधा हो। साहित्यका अनेकौं विधामध्येको एउटा विधा उपन्यास हो । साहित्यमा विषयवस्तुको भावपूर्ण प्रस्तुति हुन्छ । यसका लागि भाव र बुद्धि दुवैको बराबर आवश्यकता पर्दछ (बराल र एटम, २०५८:१६) । साहित्यिक भाषामा पाइने विचलन उपन्यासमा पनि पाइन्छ। अलङ्कार, बिम्ब तथा प्रतीकको प्रयोगले उपन्यासको भाषा सम्पन्न हुन्छ । समग्र कथ्यले दिने व्यङ्ग्यभाव तथा बीचबीचमा प्रयुक्त अनुच्छेद अनि वाक्यहरूले दिने व्यङ्ग्यार्थको प्रयोगले पनि उपन्यास निकै समृद्धशाली बन्दछ (बराल र एटम, २०५८:१७) ।

उपन्यास गद्यमा लेखिन्छ । साहित्यका विविध विधाहरूलाई छुट्याउने आधार गद्य र पद्यशैली पनि हो । साहित्यको कविता (फुटकर, खण्डकाव्य, महाकाव्य) विधा पद्यशैलीमा रचना गरिएको हुन्छ भने निबन्ध, कथा, उपन्यास, आदि गद्यशैलीमा लेखिन्छन् । गद्य बोलीचालीको भाषा हो । यो स्वाभाविक, सरल र कविताका सापेक्षतामा लयमुक्त हुन्छ । पद्यका तुलनामा गद्यशैली विचलनमुक्त र खुकुलो हुन्छ । उपन्यास यथार्थसँग प्रत्यक्ष रूपमा सम्बन्ध राख्ने साहित्यिक विधा हो । संसारका मानिसहरूले विचारको आदान-प्रदान गद्यमा

नै गर्छन् । यो कम कृत्रिम हुन्छ । त्यसैले पनि उपन्यास बढी लोकप्रिय बन्न सकेको छ ।

आजको उपन्यासको स्वरूप व्यापक परिवर्तनशील र प्रयोगधर्मी देखिन्छ । उपन्यास मानवीय मस्तिष्कको उच्च कला भएकाले समयसँगै परिवर्तनशील देखिन्छ । अन्य विधामा भन्दा उपन्यासमा मौलिक स्वरूप अधिक रहेको देखिन्छ । उपन्यासको स्वरूपलाई केलाउँदा बुँदागत रूपमा यसलाई यसरी चिनाउन सकिन्छ :

क) उपन्यास गद्य साहित्यिक विधा हो ।

ख) यसमा सत्य, तथ्य, इतिहास र समाजको प्रस्तुतीकरण हुन्छ ।

ग) यसमा काल्पनिक चरित्रका माध्यमबाट यथार्थ घटनाको व्यवस्थित प्रस्तुति गरिएको हुन्छ ।

घ) यो वर्तमान युगको अत्यन्त लोकप्रिय साहित्यिक विधा हो ।

यसरी सामाजिक जनजीवन तथा व्यक्तिगत मनोदशाको सुन्दर वर्णन उपन्यासमा गरिएको पाइन्छ ।

@=$= pkGof;sf pks/0fx¿

उपन्यास बन्नका लागि यसका केही आधारभूत तत्त्वहरू हुन्छन् । विभिन्न तत्त्वहरूको योगबाट निर्माण भएका हुनाले उपन्यासलाई यौगिक वस्तु पनि भन्न सकिन्छ । उपन्यास बन्नका लागि नभई नहुने यी तत्त्वहरूलाई आधुनिक समालोचनामा उपकरण पनि भनेको पाइन्छ ।

उपन्यासका लागि खास गरी छ वटा उपकरणहरू हुन्छन् भन्ने कुरामा विद्वानहरू सहमत देखिन्छन् । हड्सनले सानो वा ठूलो असल वा खराब जुनसुकै उपन्यासका संरचना लागि कथावस्तु, चरित्र-चित्रण, संवाद, देशकाल, शैली र उद्देश्य वा जीवनदर्शन गरी छ वटा उपकरण आवश्यक ठानेका छन् । उपन्यासका मूल्यलाई निरूपण गर्दा आउन सक्ने गौण तत्त्वहरू अझै बढ्ता हुन सक्दछन् परन्तु उपन्यासलाई अनिवार्य ठानिने यस किसिमका पक्षहरू भने उपर्युक्त नै प्रमुख मानिन्छन् (सुवेदी, २०५३:१३) । धीरेन्द्र वर्माले सबै कथा साहित्यमा छ वटा तत्त्वहरू हुन्छन् भनेका छन् । उनका अनुसार ती तत्त्वहरू कथावस्तु, पात्र, संवाद, देशकाल, शैली र उद्देश्य हुन् । उनले यी तत्त्वहरूमा कथावस्तु र पात्रलाई प्रमुख तत्त्व मानेका छन् । देशकाल कथावस्तुको अङ्ग हो । जसले कथावस्तुलाई विश्वसनीय र स्वाभाविक बनाउँछ । उद्देश्य कथावस्तुकै परिणाम हो भने संवाद र शैली उद्देश्य प्राप्त

गर्ने साधन हुन् (वर्मा, १९८५:१२३) । ऋषिराज बरालले उपन्यासका तत्त्वलाई उपकरण भनी मुख्य उपकरणहरू छ वटा हुन्छन् भनेका छन् । तिनमा कथानक, चरित्र, विचार, दृष्टिविन्दु भाषशैली र परिवेश पर्दछन् । त्यसै गरी प्रतीक र बिम्ब, भाव-परिमण्डल, कार्यपीठिका, चित्तवृत्ति, लय र गति, पुनरावृत्ति आदिलाई गौण तत्त्व मानेका छन् ।

यसरी प्रायः विद्वान्हरू उपन्यासका लागि आवश्यक पर्ने तत्त्वहरू छ वटा हुनुपर्छ भन्नेमा सहमत देखिन्छन्, जुन तत्त्वहरू निम्न प्रकारका छन् ।

@=$=!= syfgs

उपन्यासका तत्त्वहरूमध्ये कथानक सबैभन्दा महत्त्वपूर्ण तत्त्व हो। उपन्यासभित्र विभिन्न घटनाहरू उल्लिखित हुन्छन् । ती घटना घटाउन गरिएको योजना र ती घटनासँग पात्रको कार्यकारण सम्बन्ध बनाई विकसित ढाँचा नै कथानक हो । कथानक उपन्यासको आधार वस्तु हो, जसको निर्माण सामान्य वा जटिल घटनाको संयोजनबाट हुन्छ (प्रधान, २०६१:७) । कथानकमा चरित्र विचार बुद्धि कल्पनाजस्ता कुराहरू समाविष्ट हुन्छन् । कथानकले नै उपन्यासको मूल ढाँचा निर्माण गर्ने प्राथमिक तत्त्वका काम गर्दछ। कतिपय उपन्यास समीक्षकहरूले कथानकलाई उपन्यासको प्राण मानेका छन् । उपन्यासमा विभिन्न कथाहरू रहेका हुन्छन् । ती कथाहरूलाई निश्चित शृङ्खलामा उनेर क्रमिक गतिका साथै तर्क, बुद्धि कल्पनाजस्ता साधनहरूको प्रयोग गरी पाठक/श्रोतामा भावी घटनाका बारेमा संशय र उत्सुकता जगाउने काम कथानकमा गरिएको हुन्छ। आजभोलि विश्लेषणात्मक रूपमा चरित्रलाई विशेष जोड दिएर क्षीण कथानक भएका उपन्यास पनि लेख्ने गरेको पाइन्छ। तर उपन्यास आख्यानधर्मी विधा भएकाले कथानकलाई कसैले त्याग्न भने सकेका छैनन् किनभने प्रभावकारी कथानक भएको उपन्यासले पाउन सक्ने सफलता क्षीण कथानक भएको उपन्यासले पाउन सकेको देखिँदैन । त्यसैले उपन्यासमा कथानकको प्रयोग महत्त्वपूर्ण हुन्छ ।

कथावस्तुका स्रोतहरू सामान्यतः चार प्रकारका मानिन्छन् इतिहास, यथार्थ, रागभाव र स्वैरकल्पना । समयसमयमा भइसकेका घटनालाई आधार बनाएर तयार पारिएको कथावस्तु ऐतिहासिक कथावस्तु हो । आफ्नो परिवारमा घटित घटनालाई आधार बनाई तयार पारिएको कथावस्तु यथार्थ प्रकृतिको हुन्छ । यस्तो कथावस्तुलाई यथार्थवादी सामाजिक र मनोवैज्ञानिक कथावस्तु भनिन्छ । अनुराग, विराग आदि रागीय वृत्तिसँगै सम्बद्ध कुराहरूको नाम रागभाव हो । उपन्यासमा रागभावको कुनै कुरालाई स्रोत बनाएर कथानकको निर्माण

गरिन्छ । अतिशय कल्पनाबाट निष्पन्न असम्भव सादृश्य कुराहरूको नाम स्वैरकल्पना हो । उपन्यासमा यस्तै कुरालाई स्रोत बनाएर कथानकको निर्माण गरिन्छ भने यस्तो कथानकलाई स्वैरकल्पनात्मक कथानक भनिन्छ (शर्मा, २०५५:२६) । त्यसै गरी मिथक पनि कथानकको स्रोत हो । मिथक भनेको अतिकाल्पनिक प्रचलित पौराणिक सन्दर्भ, लोककथा, दन्त्यकथा आदिको संस्कार प्राप्त तथा मानवीय जीवन र सन्दर्भसँग जोडेर व्याख्या गर्न सकिने प्रतीकात्मक रूप हो । आदिम मानवीय व्यवहारको पुनर्व्याख्या तथा पुनर्सिजन गर्न मिथकबाट कथानक टिपिन्छ (बराल र एटम, २०५८:२५) ।

कथावस्तुको स्रोतका सन्दर्भमा एरिस्टोटलले दुःखान्तका लागि आवश्यक पर्ने कथावस्तुको स्रोत इतिहास, दन्त्यकथा र कल्पनालाई मानेका छन् (त्रिपाठी, २०५०:६१) । पूर्वीय समीक्षकले नाटकका सन्दर्भमा कथावस्तुको तीनवटा स्रोत मानेका छन्- प्रख्यात, उत्पाद्य र मिश्र । प्रख्यात कथावस्तु इतिहास, पुराण, दन्त्यकथा आदिमा आधारित हुन्छ । उत्पाद्यचाहिँ नाटककारको विशुद्ध मौलिक कल्पनामा केन्द्रित हुन्छ । मिश्रमा प्रख्यात र उत्पाद्यको सम्मिश्रण पाइन्छ (थापा २०५०:६७) ।

उपन्यासको कथानक विभिन्न ढाँचामा अगाडि बढेको हुन्छ । उपन्यासमा रहने आदिदेखि अन्त्यसम्मका घटनावलीहरूको संयोजन अवस्था नै कथानकको ढाँचा हो । ढाँचाहरू मूलतः रैखिक र व्यतिक्रमी गरी दुई प्रकारका हुन्छन् । कथानकका अङ्गहरू क्रमबद्ध रूपमा सीधा अगाडि बढाउँदा ती रेखाजस्तै आदि, मध्य र अन्त्यमा जोडिन्छन् । यसलाई रैखिक ढाँचा भनिन्छ । यसमा कथानक व्यक्तिक्रमी बनेर पछाडि फर्किंदैन । कथानकका अङ्गलाई सरल रेखामा अगाडि नबढाएर आदि, मध्य र अन्त्यको क्रमपरिवर्तन गरेर प्रस्तुत गरिने कथानकलाई व्यतिक्रमी कथानक भनिन्छ । यसमा संस्मरण वा पूर्व दीप्ति शैलीको उपयोग पनि हुनसक्छ । यसमा क्रमबद्धता विचलित हुन्छ र कथानक भूमरीझैं घुमेको अवस्थामा प्रकट पनि हुन सक्छ ।

उपन्यासमा पाइने कथानक विभिन्न प्रकारका हन्छन् । नायकको फलप्राप्तिका आधारमा कथानकलाई मुख्य कथानक र सहायक कथानक गरी दुई भागमा बाँडिएको पाइन्छ । सङ्गठनका आधारमा हड्सनले कथानकलाई सुगठित र अव्यवस्थित गरी दुई भागमा बाँडेका छन् । त्यसै गरी सरल र संयुक्त कथानकको बारेमा पनि चर्चा गरेको पाइन्छ । यति मात्र होइन कथानकलाई दुःखात्मक, हास्य-सुखात्मक, व्यङ्ग्यात्मक र रागात्मक गरी चार प्रकारमा बाँडिएको पनि पाइन्छ ।

यसरी उपन्यासको महत्त्वपूर्ण तत्त्वका रूपमा कथानकलाई लिइन्छ । उपन्यासको निर्माणमा कथानकको बलियो भूमिका रहने गर्दछ । तर पनि आजभोलि कथानकलाई उपन्यासमा कम महत्त्व दिन थालेको पाइन्छ ।

@=$=@= rl/q

उपन्यासभित्र कथानक एउटा सामग्री हो जुन उत्तम हुनुपर्दछ । त्यस सामग्रीलाई उपयोग गर्ने पात्र वा चरित्र सामग्रीभन्दा महत्त्वपूर्ण हुन्छ (उपाध्याय, २०४९:१६७) । आख्यानात्मक कृतिमा घटनाहरू घटाउने र कथ्यसारलाई चलायमान बनाउँदै उत्कर्ष वा अपकर्षतर्फ पुऱ्याउने जुनसुकै व्यक्ति, मानवेतर प्राणी पक्षलाई पात्र वा चरित्र भनिन्छ । अर्को शब्दमा भन्नुपर्दा घटना वस्तु वा रचनाको आधार नै उपन्यासका पात्र हुन् (थापा, २०५०:१३३) ।

जीवनका आन्तरिक तथा बाह्य पक्षको गहन विश्लेषण उपन्यासले गर्दछ । त्यसैले उपन्यासमा पात्रको छनोट गर्दा यथार्थ जीवनको प्रस्तुति गर्न सक्ने खुबीको ख्याल गर्नुपर्दछ । उपन्यासकारले जबरजस्ती आरोपित गरिने आदर्शको मोह त्यागिदिनुपर्छ र चरित्रहरूलाई आफ्नो स्वतन्त्र व्यक्तित्व भएका प्राणीहरूको रूपमा आफ्नो भाग्य बनाउने वा बिगार्ने कार्यमा संलग्न हुन उन्मुक्त रूपमा छोडिदिनुपर्छ । कठपुतलीको सूत्रधारले कसेर पुतलीलाई मनपरी नचाएझैं गर्नुहुँदैन । यस्तो गरिएमा चरित्र बढी यान्त्रिक हुन्छन् र पाठकलाई प्रभाव पार्न सक्दैनन् (उपाध्याय, २०४९:१६७-१६८) ।

चरित्रलाई लिङ्ग, कार्य प्रवृत्ति, स्वभाव, जीवनचेतना, आसन्नता र आबद्धताका आधारमा वर्गीकरण गरेर हेर्ने चलन छ । यी आधारमा पात्रको स्थिति निम्न प्रकारका हुन्छन् ।

क) लिङ्गका आधारमा	१. पुलिङ्ग	२. स्त्रीलिङ्ग	
ख) कार्यका आधारमा	१. प्रमुख	२. सहायक	३. गौण
ग) प्रवृत्तिका आधारमा	१. अनुकूल	२. प्रतिकूल	
घ) स्वभावका आधारमा	१. गतिशील	२. गतिहीन	
ङ) जीवनचेतनाका आधारमा	१. वर्गगत	२. व्यक्तिगत	
च) आसन्नताका आधारमा	१. नेपथ्य	२. मञ्चीय	
छ) आबद्धताका आधारमा	१. बद्ध	२. मुक्त	

लेखकले उपन्यासमा जुटाएका सामग्रीहरूको उपयोग पात्रहरूले गर्छन् (उपाध्याय, २०४९:१५८) । घटनाहरूका उद्घाटक पनि पात्र हुन्छन् । उपन्यासकारले जे भन्न वा गर्न चाहन्छ त्यसका लागि चरित्र माध्यम हुन्छन् भने चरित्र चित्रणको प्रभावमयी पूर्णतामा उद्देश्य वा जीवनदर्शनको पुष्टि हुन्छ (उपाध्याय, २०४९:१५८) । चरित्र चित्रणका आधारमा एकातिर कथानक गतिशील हुन्छ भने अर्कोतिर चरित्रको सजीवतामा कथानक आकर्षक र प्रभावकारी हुन्छ । जसमा स्वाभाविकता र रोचकताजस्ता पक्षलाई प्रबल पार्ने हुनाले सफल चरित्रचित्रणका आधारमा उपन्यासमा कलाको परिचय पनि पाइन्छ । निष्कर्षमा चरित्रचित्रणका कारणले पनि उपन्यास विधा जीवनको यथार्थ चित्रणमा समर्थ हुने हुनाले चरित्र उपन्यासको महत्त्वपूर्ण तत्त्व हो ।

@=$=#= b[li6ljGb'

यो उपन्यासमा कथावाचक वा व्याख्याता उभिने ठाउँ हो । कथावाचकले कथाका बारेमा केकति जानेको छ भन्ने कुराको उत्तर नै दृष्टिविन्दु हो (बराल र एटम, २०५८:३९) । अथवा उपन्यासमा कथयिताले कथावाचनका लागि उभिन वा बस्नलाई रोजेको ठाउँ नै दृष्टिबिन्दु हो । यसैबाट कथयिताले कसरी घटना एवं चरित्रहरूको वर्णन ता उत्थापन गर्छ भन्ने कुराको निर्धारण हुन्छ । यसले कसले कथा भनेको छ र कसरी कथा भनिएको छ भन्ने कुरालाई बुझाउँछ (बराल र एटम, २०५८:३९) । सुरु-सुरुमा उपन्यासमा दृष्टिविन्दुलाई तत्त्वका रूपमा नभई शैलीका रूपमा मात्र स्वीकार गरिएको भए तापनि हिजो आज यो पनि उपन्यासको प्रमुख तत्त्व स्थापित भइसकेको छ । यो बिना अन्य उपकरणहरू चलायमान हुन सक्दैनन् भन्ने तर्क अगाडि आएका छन् (बराल, २०५६:२) ।

उपन्यासमा कतै न कतै कुनै न कुनै किसिमले कथावाचक उभिएको हुन्छ । कथावाचक उपन्यासमा कहिले उपन्यासकार ‘म’ बनेर उभिन्छ कहिले ‘ऊ’ बनेर उभिन्छ । कहिले ‘म’ र उपन्यासकार एउटै हुन्छ भने कहिले उपन्यासकारभन्दा बाहिरको ‘म’ ले पनि कथावाचन गरिरहेको हुन्छ (बराल, २०५६:४४-४५) । त्यसरी नै ‘ऊ’ ले पनि कथावाचन गरिरहेको हुन्छ । ‘ऊ’ ले कतै सानो ढोकाबाट देखिएका कुराहरू बताइरहेको हुन्छ ।

यसका आधारमा दृष्टिबिन्दु दुई प्रकारका हुन्छन् (बराल र एटम, २०५८:३९-४०) ।

१) आन्तरिक वा प्रथम पुरुष दृष्टिबिन्दु

२) बाह्य वा तृतीय पुरुष दृष्टिबिन्दु ।

आन्तरिक वा प्रथम पुरुष दृष्टिबिन्दुमा केन्द्रीय प्रथम पुरुष दृष्टिबिन्दु र परिधीय प्रथम पुरुष दृष्टिबिन्दु गरी दुई भेद पाइन्छन् । केन्द्रीय प्रथमपुरुष दृष्टिबिन्दुमा कथयिता नै उपन्यासको प्रमुख पात्र हुन्छ र उसले आफ्ना कुराहरू निजी तवरले भनिरहेको हुन्छ । परिधीय दृष्टिबिन्दुमा उपन्यासको कथयिता त्यसको पात्र हुन्छ तर केन्द्रीय घटना र चरित्रहरूभन्दा अलिकति टाढा बसेर वृतान्त सुनाइरहेको हुन्छ ।

बाह्य वा तृतीय पुरुष दृष्टिबिन्दुमा सर्वज्ञ र सीमित दृष्टिबिन्दु पर्दछन् । सर्वज्ञलाई पनि हस्तक्षेपी र निर्वैयक्तिक दृष्टिबिन्दुमा वर्गीकरण गर्न सकिन्छ । आफ्ना पात्र र घटनाका कुरालाई सर्वज्ञझैं बनेर कथयिताले नै वर्णन एवं टिप्पणी गर्दै सबै कुरा आफ्नै नियन्त्रणमा लिएको छ भने त्यसलाई सर्वज्ञ भनिन्छ । यसको पनि हस्तक्षेपी वर्गमा पर्ने दृष्टिबिन्दु भएका उपन्यासमा लेखकले मात्र वर्णन गर्छ भने निर्वैयक्तिक वर्गमा पर्ने दृष्टिविन्दु भएका उपन्यासमा लेखकले नाटकीय संवादको उपस्थिति गराएर आफू टाढा बस्दछ । सीमित दृष्टिबिन्दु भएको उपन्यासको कथयिताले कथावाचन गर्दा आफूलाई कुनै पात्र वा वर्गको अनुभव र विचारमा लुप्त गराई सीमित पक्षबाट कुनै कुराको चर्चा गर्दछ ।

यसरी हेर्दा दृष्टिबिन्दु उपन्यासमा आदिदेखि अन्तसम्म तन्किएको हुन्छ । कथानकमा उपन्यासकारको स्थान र उसको भूमिकासँग सम्बन्धित भएर आउने दृष्टिविन्दुलाई उपन्यासको महत्त्वपूर्ण तत्त्व भनिन्छ ।

@=$=$= kof{j/0f

उपन्यासका तत्त्वहरू कथानक, चरित्र र दृष्टिविन्दु जस्तै देश, काल र वातावरण पनि महत्त्वपूर्ण तत्त्व हो । उपन्यासमा भएको कथानकलाई अगाडि बढाउन पात्र वा चरित्र आएका हुन्छन् । ती पात्र वा चरित्र उभिने आधारभूमिलाई देश र वातावरणले सङ्केत गर्दछ भने काल भनेको समय हो । जहाँ रहेर पात्र-पात्राहरू काम गर्दछन् । त्यस्तो घटनाको समय वरिपरिको आन्तरिक र बाह्य स्थितिहरूलाई देश, काल र वातावरण भनिन्छ ।

मानव र मानवजीवनसँग सम्बन्धित रहने समाजको एउटा निश्चित समय र ठाउँ विशेषको चित्रण विश्लेषण वातावरण हो (थापा, २०५०:१४३) । वर्णित वस्तु वा चरित्र देशकालमा सीमाबद्ध भएर रहेको हुन्छ । कुनै पनि घटना घट्नामा देशकाल अनिवार्य आवश्यक हुन्छ । त्यसैले उपन्यासकारले आफू परिचित देशकालको सीमा लिएर त्यसलाई विश्वसनीय रूपमा अभिव्यक्त गर्न सक्नुपर्दछ । देशकाललाई पनि स्थूल र सूक्ष्म गरी दुई

भागमा विभाजन गर्न सकिन्छ। स्थूलभित्र प्राकृतिक सम्पदा, निश्चित स्थल देव-देवालय, मठ, मन्दिर, समाज आदि पर्दछन् भने सूक्ष्म देशकालभित्र चालचलन, रीतिरिवाज, आचार-विचार, चाडपर्व आदि पर्दछन्। त्यसैले देशकाल दृश्यात्मक पक्षभित्र पर्दछन्। त्यसलाई पाठक स्वयंले आफ्नै आँखा अगाडि उपन्यास पढ्दै जाँदा देखेजस्तो महसुस गर्दछ। वातावरण भनेको देशकालभित्र घट्ने घटनाहरू जस्तै, चोरी-डकैती, अन्याय, अत्याचार, शोषण, दमन आदि जस्ता कार्यबाट पाठकका मनमा उत्पन्न हुने अनुभवजन्य रागहरू हुन् जसबाट हर्ष-विषद, हाँसो-रोदन, क्रोध-ईर्ष्या, चिन्ता आदि जस्ता कुराको अनुभव गरी साधारणीकरण हुन्छ। त्यसैले वातावरण दृश्यात्मक नभई अनुभवजन्य तत्त्व हो। मानसिक अवस्थासँग सम्बद्ध हुने हुँदा वातावरणलाई भाव पनि भनिन्छ (बराल र एटम, २०५८:३७)।

मानिसको समाज भएझैं उपन्यासमा प्रयुक्त पात्रको पनि समाज हुन्छ। उपन्यासकारले समाजमा रहेका मानिसहरूको गतिविधिलाई कलात्मक र प्रभावकारी ढङ्गले प्रस्तुत गर्दछ। मानवीय विभिन्न घटना र क्रियाकलापको अध्ययन उपन्यास भएकाले यसैका पृष्ठभूमिमा रहेको समाज पनि प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष रूपमा प्रस्तुत भएको हुन्छ। समाजको एउटा निश्चित समय र ठाउँ विशेषको चित्रण र विश्लेषणलाई नै वातावरण भनिन्छ। उपन्यासमा सहजता, स्वाभाविकता र यथार्थताको सन्निवेश हुन्छ। वातावरणको प्रस्तुतिले उपन्यास विश्वसनीय, संवेद्य, सशक्त र जीवन्त बन्दछ (थापा, २०५०:१४८)।

उपन्यासमा देश, काल वा वातावरणअन्तर्गत त्यसको उचित पृष्ठभूमिका साथै सांस्कृतिक परम्पराहरू, सामाजिक आचार-विचार, रहन-सहन तथा रीतिरिवाज आदिको पनि चित्रण गरिन्छ। वातावरणमा कुनै देशको परिवेश उतारिएको हुन्छ। अर्थात् उपन्यासमा कुनै न कुनै समाजको भाषा, जाति, संस्कृति, धर्म, नीति आदि कुराहरू उतार्नु नै देश, काल, वातावरणको उल्लेख गर्नु हो। उपन्यासलाई प्रभावशाली र मार्मिक बनाउनामा परिवेशको पनि ठूलो भूमिका रहेको हुन्छ। तसर्थ देशकाल र वातावरणलाई उपन्यासको महत्त्वपूर्ण तत्त्व मानिन्छ।

@=$=%= efiff

समस्त मानवजातिकै विचार विनिमयको सशक्त माध्यम बनेको भाषाले नै उपन्यासमा पनि आफ्नो दह्रो सत्ता जमाएको हुन्छ। उपन्यासलाई भाषाले नै शक्तिशाली बनाएको हुन्छ। उपन्यासमा गद्य भाषा नै स्वीकार्य हुन्छ। त्यहाँ व्याकरणनिष्ठ भाषाभन्दा साहित्यिक रागात्मक भाषाले प्रमुखता पाएको छ।

नाटक दृश्य विधा भएकाले त्यहाँ आउने विविध घटनावलीहरू दृश्य,पात्र आदिजस्ता कुराहरू हामी सोभै देख्न सक्छौं तर उपन्यासमा ती सब सम्भव नहुने हुँदा त्यहाँ भाषा नै अभिव्यक्ति प्रकटीकरणको माध्यम बनेको हुन्छ। यस रूपले लेखकीय सफलताको कसी नै बनेको हुन्छ भाषा। लेखक स्वयम्ले प्रयोग गर्ने र पात्रको संवादद्वारा प्रयोग गराउने गरी उपन्यासमा दुई प्रकारले भाषा प्रयोग भएको हुन्छ। त्यसमा पनि पात्रको बौद्धिक स्तर र उसको परिवेशलाई मध्यनजर गर्दै सोही अनुरूपको भाषाको प्रयोग गराइएको हुन्छ। साथै नित्य नयाँ-नयाँ स्वरूप रच्ने प्रयत्नले गर्दा बीसौं शताब्दीमा आएर भाषालाई उपन्यास रचनाको यथार्थिक स्वाभाविकता विस्तार गर्ने शक्तिका रूपमा स्वीकार गरिएको छ (प्रधान, २०६१: ९)।

@=$=^ z}nL

व्यावहारिक जीवनमा भैं साहित्य र साहित्यको एउटा विधा उपन्यासमा पनि अभिव्यक्तिको मूल माध्यम भाषा हो। अभिव्यक्ति विभिन्न प्रणालीहरूको समष्टि रूप हो। अभिव्यक्तिगत भाषाको शृङ्गार भाषाशैली हो (प्रधान, २०४५:१४७)। उपन्यासका लागि भाषाशैलीको ठूलो महत्त्व हुन्छ। कतिपय विद्वान्हरूले 'भाषा' र 'शैली' दुवैलाई 'शैली' मात्र भनेको पाइन्छ। अङ्ग्रेजी शब्द style को नेपाली रूपान्तर 'शैली' हो (शर्मा, २०द्ध८:३)। यसलाई चिह्न पनि भनिन्छ। आफूले व्यक्त गर्न खोजेका कुरालाई लेखकले आफ्नो कला र सीपले भाषालाई सिँगारपटार गर्छ। भाषाको त्यही शृङ्गारलाई नै शैली भनिन्छ (थापा, २०५०:१४२)। समग्रमा भाषाका माध्यमले विभिन्न भाव वा विचार अभिव्यक्त हुन्छन् भने अभिव्यक्तिको ढङ्ग र विधि शैली हो (थापा, २०५०:१३७)। भाषाशैलीमा शब्दविन्यास, वाक्यरचना र तत्सम्बन्धी तत्त्वहरू पर्छन्। शब्दाडम्बरभन्दा निश्चित शब्दमा विचारको गम्भीरता, भाषाको रोचकता, अर्थमा स्पष्टता र सुगमता हुनुपर्दछ। टिप्पणीमूलक अथवा सङ्केतात्मक भाषाले काव्यात्मकता आएको हुनुपर्छ। त्यस्तै सूक्ति, उखान, टुक्का र चुट्किलाका प्रयोगले रोचकता माधुर्य, व्यङ्ग्यार्थ प्रकाशित हुनुपर्छ (न्यौपाने, २०४९:१९३)।

शैली नै व्यक्तिको स्वरूप हो। त्यसैले व्यक्ति भाषा हो भने व्यक्तिको व्यक्तित्व त्यसको शैली हो (थापा, २०५०:१४२)।

मोहनराज शर्माले शैलीलाई यसरी चिनाउँछन्- "रचनाकारको यस्तो विशिष्ट रचनाप्रकार वा अभिव्यक्तिलाई शैली भनिन्छ जसमा भाषिक एकाइको सौन्दर्यबोधक

समुच्चय हुन्छ र भाषा एवं विषयका दृष्टिबाट विचलन हुन्छ" (शर्मा, २०५५:३) उपन्यासभित्र रहेको शैलीलाई हेरेर उपन्यासकारको सीप र क्षमता थाहा पाउन सकिन्छ। उपन्यासकारले विषयवस्तु रोजिसकेपछि त्यसलाई आफ्नो सीप र क्षमताले भ्याएसम्म भिन्न ढङ्गबाट प्रस्तुत गर्ने प्रयास गर्दछ।

सबै उपन्यासमा एकै प्रकारको वर्णनशैली पाइँदैन। कसैको वर्णन लामो त कसैको छोटो पाउन सकिन्छ। यस्तो वर्णन गर्ने तरिकाका आधारमा पनि उपन्यासमा दुई प्रकारको शैली पाइन्छ- व्यासशैली र समासशैली। कथा, पात्र, वातावरण आदिको वर्णन विस्तारसँग गरिएको शैली व्यासशैली हो भने वर्णनमा सङ्क्षिप्तता भएको शैली समास शैली हो। यसै गरी वाक्यगठनका दृष्टिले पनि उपन्यासको शैलीलाई गुम्फित र सरल गरी दुई रूपमा विभाजन गर्न सकिन्छ (थापा, २०५०:१४७)। विभिन्न वाक्यांश र अल्पविराम, अर्धविराम संयोजकहरूको प्रयोग गरी वाक्यको रचना गर्ने शैली गुम्फित शैली हो। स-साना वाक्यहरू समावेश र जटिल वाक्यहरू असमावेश भएको शैली सरल शैली हो।

यसरी सिर्जनाको माध्यम नै भाषा हुने भएकाले उपन्यासकारले भाषालाई विशिष्टतापूर्वक प्रयोग गर्नुपर्छ। उपन्यासको भाषा गद्यात्मक भए पनि काव्यात्मक हुन्छ। शैली उपन्यासकारको व्यक्तिगत चिनारी हो तर पनि उपन्यासको अध्ययनपछि पाठकको मनमा साहित्यिक रागात्मक ध्वनन हुनु जरुरी देखिन्छ।

@=$=&= p2]Zo

उपन्यासमा सामाजिक अथवा वैयक्तिक जीवनको अध्ययन हुने हुनाले यसमा प्रस्तुत जीवन यथातथ्य वर्णन मात्र नभएर निश्चित दृष्टिकोणलाई प्रकट गर्ने खालको हुन्छ (प्रधान, २०६१:१३)। जीवनको कुनै उद्देश्य हुन्छ। त्यसैले मान्छेले कुनै प्रयोजनबिना कुनै पनि कार्य गर्दैन। साहित्य र जीवनको अन्योन्याश्रित सम्बन्ध भएकाले उपन्यासको कुनै अर्थ र आशय हुन्छ। उपन्यासमा उपन्यासकारको आफ्नो सोचाइ र हेराइ रहेको हुन्छ (थापा, २०५०:१५३)। यसकारण के भन्न सकिन्छ भने कथानक पात्र-पात्राहरूको चित्रण आदिका क्रममा तिनीहरूप्रति उपन्यासकारले एक विशेष दृष्टिकोण अपनाइसकेको हुन्छ। यही दृष्टिकोण नै जीवनदर्शनका रूपमा प्रकट हुन्छ। उपन्यासकारको विचार, उसको जीवन र जगत्प्रतिको दृष्टिकोण उसले प्राप्त गरेको ज्ञानलाई उपन्यासमा कलात्मक रूपले अभिव्यक्त गरेपछि ध्वनित हुने दृष्टिकोण वा विचार नै उद्देश्य वा जीवनदर्शन हो भन्न सकिन्छ (वर्मा,

१९८५:११९) । उपन्यास केवल मानिसका संवेग र शिल्पबाहेक उपन्यासले प्रकट गर्ने जीवन-दृष्टिको क्रियाशीलता र यसले दिने परिणाम नै उपन्यासको सम्पूर्णता हो ।

उद्देश्यबिना कुनै पनि काम गरिँदैन त्यसैले उपन्यासकार पनि आफ्नो उद्देश्य पूर्तिका लागि आफ्नो काममा समर्पित भएको हुन्छ । तर आफ्नो उद्देश्य पूरा गर्ने भन्दैमा फोस्रो, आदर्श, व्याख्यान, प्रवचन, भाषण र ठाडो अर्ती-उपदेश एवं सस्ता नारावाजीले उपन्यासको हित नहुने ठानिन्छ । उद्देश्य र विचारहरू जति उपन्यासमा आवश्यक छन् त्यति नै तिनीहरू अदृश्य रूपमा उपन्यासमा आउनु जरुरी मानिन्छ । त्यसैले उपन्यासकारको विचार एवं उद्देश्य प्रस्तुत गर्ने क्रममा निकै सजक र सतर्क हुनुपर्छ । यसो नगरेमा उपन्यास नबनी कुनै व्याख्या प्रवचन भाषण वा घोषणापत्र बन्न सक्ने सम्भावना हुन्छ (पोखरेल, २०४०:१८३) ।

यसरी उद्देश्य वा जीवनदर्शन कुनै अध्याय या भागका रूपमा छुट्टै उपन्यासमा नआई उपन्यासभित्रै घोलिएर आउनु आवश्यक देखिन्छ । बिनाउद्देश्य कुनै काम सफल बन्न नसक्ने हुनाले पाठकले चाल नपाउने गरी सुटुक्क छिर्नुपरे पनि उद्देश्य वा जीवनदर्शन उपन्यासको प्रमुख तत्त्व हो ।

@=% lgisif{

उपन्यास आधुनिक साहित्यको लोकप्रिय विधा हो । यस शब्दको प्रयोग पूर्वमा आजभन्दा तेईस सय वर्षअघि भए पनि साहित्यिक विधा विशेषका रूपमा भने पश्चिमा साहित्य जगत्बाट भएको हो । पश्चिममा देखा परेको यो विधा क्रमशः आज विश्वव्यापी बन्दै लोकप्रिय समेत बन्न पुगेको छ । जीवनजगत्का विविध पक्षहरूलाई समावेश गर्न सकिने यो विधा आधुनिक साहित्यजगत्मा गद्य महाकाव्यका रूपमा स्थापित छ । यसमा कथानक, पात्र, संवाद, परिवेश, भाषाशैली, दृष्टिविन्दुजस्ता तत्त्वहरू समावेश गरिएका हुन्छन् ।

kl/R5]b M tLg

cfw'lgs g]kfnL pkGof;sf] ljsf;qmd / 8fodgzdz]/ /f0ffsf] :yfg

विश्वसाहित्यमा उपन्यास विधाको इतिहास त्यति लामो नभए तापनि उपन्यासको पृष्ठभूमि खोज्दै लिखित साहित्यको उद्गमबिन्दुको मूल ठहर गर्दा मूलतः लोकसाहित्य नै लिखित साहित्यको रूपमा विकास हुँदै आएको कुरा स्वीकार गरिन्छ । यसरी हेर्दा मौखिक साहित्यबाट सुरु भएको लिखित साहित्य आफ्नो सिंगो अस्तित्वलाई विविध रूपमा विकास गरी विश्वभरि नै साहित्यका अनेकौं विधाहरूका रूपमा जन्म लिएको छ । यसरी विभिन्न विधाहरूमध्ये लिखित साहित्यको प्रमुख विधाका रूपमा विश्वसाहित्यकै परिप्रेक्ष्यमा उपन्यास विधा एक सफल विधाका रूपमा देखा परेको छ । उपन्यास विधा पाश्चात्य साहित्यको देन हो, जसको जन्म अठारौं शताब्दीमा भएको हो । त्यसपछि विश्व साहित्यमै फस्टाउँदै गएको यस विधा अङ्ग्रेजी, हिन्दी, बंगाली साहित्य हुँदै नेपाली साहित्यमा प्रवेश गरेको हो ।

समयको गतिसँगै विभिन्न काल खण्डहरू पार गर्दै उपन्यास आजको अवस्थामा आइपुगेको हो ।

#=!= cfw'lgs g]kfnL pkGof;sf] ljsf;qmd

नेपाली बृहत् शब्दकोशमा आधुनिक शब्दलाई भर्खर-भर्खरै निस्केको, चलेको वा अस्तित्वमा आएको, हालसालको, आजकालको, वर्तमान समयको, नयाँ आदिजस्ता शब्दावलीले अर्थ्याइए पनि साहित्यिक सन्दर्भमा प्रचलित परम्पराभन्दा भिन्न मूल्य-मान्यता स्थापित गर्न सक्षम युगान्तकारी कुनै कृतिविशेषको विशेषणका रूपमा आधुनिक शब्द परिचित छ ।

साहित्य समाजको दर्पण हो । समाज गतिशील छ, समाजकै अनुकरण साहित्य भएकाले स्वभावतः साहित्य पनि गतिशील हुन्छ नै । त्यसैले समयअनुरूप साहित्यिक रचनामा विविधता आएको हुन्छ । यही यथार्थलाई हृदयङ्गम गरी नेपाली साहित्यको

आधुनिक मोडतर्फ दृष्टि लगाउँदा नेपाली उपन्यासजगत्मा देखा परेको **रूपमती** (१९९१) ले माध्यमिक कालका उपन्यासले अवलम्बन गर्दै आएको अनुवाद रूपान्तरणविरुद्ध मौलिकताका साथै ऐय्यारी तिलस्मी, उडन्ते काल्पनिकताका विरुद्ध यथार्थ युगीन वातावरणको सजीव चित्रण प्रस्तुत गरी उपन्यासजगत्मा एउटा नयाँ परिपाटीको सूत्रपात गरेकाले त्यहीँबाट नेपाली उपन्यास जगत्मा आधुनिकताको बीजारोपण भएको मानिन्छ ।

आधुनिक उपन्यासको केही गद्यसहित १९९१ मा देखा परेको विष्णुचरण श्रेष्ठको **सुमति** उपन्यास आधुनिक कालमा प्रकाशन भए पनि माध्यमिककालीन प्रवृत्तिलाई त्याग्न नसकेका कारणले पूर्णतया आधुनिक उपन्यास भन्न मिल्दैन । १९९१ मा प्रकाशित **रूपमती** उपन्यासले पूर्णतया आधुनिकताको आधारमा उपन्यासजगतका ढोका उघारेको हुँदा **रूपमती** उपन्यासलाई आधुनिक उपन्यासको सुरुवात गर्ने श्रेय दिन सकिन्छ ।

रूपमतीपछि त्यसकालको समसामयिक उपन्यासमा उल्लेखनीय र स्तरीय कला थप्ने कार्यका लागि रूपनारायण सिंहको **भ्रमर** (१९९३) अविस्मरणीय छ । केही समालोचकहरूले त **रूपमती**को सट्टा **भ्रमर**ले मात्र नेपाली उपन्यासमा आधुनिकताको सुरुवात गरेको कुरा मानेका छन् (बराल, एटम, २०५८:९१) । यसरी **रूपमती** मा रहेका कमीकमजोरीहरूलाई निमिट्यान्न पारी **भ्रमर** भर्खरै अङ्कुरणमा आएको आधुनिकतालाई अझ लालीमा थप्न सफल भएको छ । **भ्रमर**मा भएको स्वच्छन्दतावादी धारामा स्थापित यथार्थ सम्बन्ध र मानवतावाद नै यसको प्रमुख उपलब्धि हो । यसरी आजसम्म आइपुग्दा आधुनिक कालमा नेपाली उपन्यासका विभिन्न धारा र मोडहरु देखिएका छन् । यी धारा वा मोडहरुले आ-आफ्नै विशेषताहरु बोकेका छन् । विश्व साहित्यमा देखिएको उत्तर आधुनिकताको प्रभाव, साइबर संस्कृतिको विकास एवं नयाँ प्रगतिवादी लखनले नेपाली उपन्यासको क्षेत्रलाई निकै उर्वर बनाएको छ । नेपाली उपन्यासमा देखिएका केही प्रमुख धारा निम्नानुसार रहेका छन् :

- आदर्शोन्मुख यथार्थवादी धारा
- स्वच्छन्दतावादी धारा
- सामाजिक यथार्थवादी धारा
- ऐतिहासिक यथार्थवादी धारा
- अतियथार्थवादी धारा
- आलोचनात्मक यथार्थवादी धारा
- प्रकृतिवादी धारा

- मनोविश्लेषणवादी धारा
- विसङ्गतिवादी धारा
- प्रगतिवादी धारा
- अस्तित्ववादी धारा
- प्रयोगवादी धारा
- मिथकीय धारा

रूपमतीबाट प्रारम्भ भएको आधुनिक उपन्यासको यात्रा आगामी दिनहरूमा अझ सुगठित र समृद्ध बन्दै नयाँ-नयाँ प्रवृत्तिहरू अँगाल्दै अघि बढेको पाइन्छ। छ दशक लामो अवधि पार गरिसकेको आधुनिक औपन्यासिक यात्राले कतिपय ठाउँहरूमा नवीनता आर्जन गरेको छ भने कतिपय ठाउँहरूमा पुराना प्रवृत्तिहरूको पनि अनुसरण गर्दै आएको देखिन्छ। यसरी परम्पराको अनुसरण र नवीनताको आर्जन गर्दै नेपाली आधुनिक उपन्यासले विभिन्न प्रवृत्ति तथा वादहरू अँगालेको देखिन्छ । यस शोधपत्रमा **अनिता** उपन्यासलाई औपन्यासिक उपकरणका माध्यमबाट अध्ययन गरिने हुँदा **अनिता** पूर्वका केही प्रमुख धाराहरूको सङ्क्षिप्तात्मक विवरण तल प्रस्तुत गरिएको छ :

(क) आदर्शोन्मुख यथार्थवादी धारा

आदर्शवादी जीवनदृष्टि र यथार्थवादी कला प्रयोग गरेर लेखिएका साहित्यिक कृतिहरू आदर्शोन्मुख यथार्थवादभित्र पर्दछन्। यसको मूल विशेषता भन्नु नै उद्देश्यका रूपमा आदर्शको स्थापना गर्नु तर चित्रणको पद्धतिचाहिँ यथार्थवादी हुनु हो। मानवसमाज र यथार्थ परिवेशलाई आधार बनाएर लेखिएको उपन्यास आदर्शको केन्द्रीय निष्कर्षमा टुङ्गिन्छ भने त्यो आदर्शोन्मुख यथार्थवाद हुन्छ (बराल, एटम, २०५८:९८)। खराब कार्य गर्नेलाई भगवान्ले दण्डित गर्दछन् र राम्रो कार्य गर्नेलाई पुरस्कृत गर्दछन् भन्ने देखाउनु यसको प्रवृत्ति हो।

आधुनिक नेपाली उपन्यासको प्रारम्भ आदर्शोन्मुख यथार्थवादी उपन्यास रूपमतीबाट भएको मानिन्छ। यसबाहेक यस प्रवृत्तिलाई अँगाल्दै आदर्श र मर्यादाका पाठहरू पढाउने उद्देश्य राखी यथार्थवादी चित्रणको पद्धति अँगालेर निकै उपन्यासहरू लेखिएका छन्। रुद्रराज पाण्डेकै **चप्पाकाजी** (१९९३) **प्रायश्चित** (१९५५) र **प्रेम** (२००५), काशीबहादुर श्रेष्ठका **उषा** (१९९५), टुकराज पद्मराज मिश्रको **राजबन्धकी** (१९९६७), **रामकृष्ण कुँवर राणा** (१९९९), मोहनबहादुर मल्लको **समयको हुरी** (२०१५) आदि आदर्शोन्मुख यथार्थवादी उपन्यास हुन् (

बराल र एटम, २०५८:९९) ।

आदर्शोन्मुख यथार्थवादी धाराका औपन्यासिक प्रवृत्तिहरू

- सत्यको विजय, असत्यको पराजय देखाउनु;
- कुनै महान् आदर्शको स्थापना गर्नु;
- दैवी चमत्कार वा नियतिमाथि भर परेर कार्य गर्नु;
- अनुकरणीय चरित्रको सिर्जना गर्नु;
- बोलीचालीको भाषाको प्रयोग गर्नु ।

(ख) स्वच्छन्दतावादी धारा

स्वच्छन्दतावाद अङ्ग्रेजीमा प्रचलित Romanticism को नेपाली रूप हो । 'स्वच्छन्दावाद' शब्द फ्रान्सेली भाषामा ग्रामीण अर्थ हुने 'रोमान्स' बाट विकसित भएको देखिन्छ (बराल र एटम, २०५८:१००) । स्वच्छन्दवाद अङ्ग्रेजी साहित्यमा पहिले फुलेको भए पनि यसको प्रभाव विश्वभरि रहेको छ ।

नेपाली उपन्यासका क्षेत्रमा स्वच्छन्दवाद अङ्ग्रेजी बङ्गाली र हिन्दीको प्रभावबाट प्रवेश गरेको हो । दार्जिलिङमा अङ्ग्रेजी र बङ्गाली भाषामा निकै दक्ष रहेका उपन्यासकार रूपनारायण सिंहको **भ्रमर** (१९९३) उपन्यास नै नेपाली उपन्यास साहित्यको स्वच्छन्दवादी धाराको प्रारम्भिक र उत्कृष्ट नमुना हो ।

१९९३ सालदेखि वर्तमानसम्मका अवधिहरूमा स्वच्छन्दतावादका प्रवृत्तिहरूको धेरैथोरै लेखन कायम रहेको छ । मोहनबहादुर मल्लको **उजेली छामा** (२००८), अच्छा राई रसिकको **लगन** (२०१२), **दोभान** (२०२१), शिवकुमार राईको **डाँक बंगला** (२०१३), लिलाध्वज थापाको **शान्ति** (२०१६) आदि स्वच्छन्दवादी उपन्यासका उदाहरणहरू हुन् । यस्ता उपन्यासहरूमा गरिब जनजीवनको उदासी चित्रण, ईश्वरको भरोसामा रहेर पलायित भएका सन्दर्भहरू एवम् धनी हुन खोज्ने, स्वच्छ आचरण गरेर आधुनिक हुन रहर गर्नेहरूको होडमा विकृत संस्कृतिलाई अँगाली दुर्दशा भोगेको देखाई आदर्शको मार्ग प्रशस्त गरेको देखिन्छ (बराल र एटम, २०५८:१०४) । कल्पनाका संवेग र भावनाका प्रवाहहरू जवानीका आवेगहरू स्वतन्त्र प्रणयवरण प्रेमीप्रेमिकाको आन्तरिक निर्णय र त्यस निर्णयमा पर्न आउने आघात आदिलाई स्पष्ट रूपमा अभिव्यक्त गर्ने प्रयत्न यस्ता उपन्यासमा भएको छ ।

स्वच्छन्दतावादी धाराका औपन्यासिक प्रवृत्तिहरू

- वैयक्तिक अनुभवलाई प्राथमिकता दिएर प्रस्तुत गर्नु;
- सौन्दर्य र वैचित्र्यको समायोजन गरी सिर्जना गर्नु;
- राष्ट्रियता र मानवतालाई स्थान दिनु;
- काल्पनिकतामा बढी जोड दिनु;
- समाजका नियम र रुढीलाई हटाउनु ।

(ग) **सामाजिक यथार्थवादी धारा**

सामाजिक यथार्थवादलाई स्वच्छन्दवादी धाराका विरुद्ध विश्वसाहित्यमा देखिएको एक प्रमुख साहित्यिक आन्दोलनका रूपमा लिन सकिन्छ । यथार्थ प्रस्तुतीकरण, समाजशास्त्रीय दृष्टिकोण, वर्णनमा सत्यता, साहित्यिक शब्दावलीको त्याग, आदर्शीकरण, बढाइ-चढाइको निराकरणजस्ता अनेकौं कुराहरूमा विशेष महत्त्व दिँदै यथार्थवाद आएको हो । यसले सामाजिक सन्दर्भसँग जोडेर कृति लेख्न प्रेरित गऱ्यो । जसमा सामाजिक यथार्थवाद एउटा धाराका रूपमा रहेको छ । यसरी पाश्चात्य साहित्यमा आएको प्रभाव नेपाली उपन्यासको विकासक्रममा पनि देखा पऱ्यो ।

वि.सं. २००४ मा लैनसिंह वाङ्देलको **मुलुकबाहिर** नेपाली साहित्यको फाँटमा देखा परेपछि नेपाली साहित्यको आधुनिकतालाई पाश्चात्य यथार्थवादले प्रभाव पार्न थाल्यो । लैनसिंह वाङ्देल यस धाराका पहिला उपन्यासकार हुन् । उनले आदर्शोन्मुख सामाजिक उपन्यासको प्रचलित सङ्कीर्णतालाई तोडेर उपन्यासका लागि अनिर्देशित फाँटको बाटो खोलिदिएका छन् । नेपाली उपन्यासजगत्मा यिनै प्रवृत्तिहरूलाई अँगाल्दै लेखिएको पहिलो उपन्यास **मुलुकबाहिर** (२००४) हो । यही क्रममा इन्द्रबहादुर राईको **आज रमिता छ** (२०२१), दौलतविक्रम विष्टको **एकपालुवा अनेकौं याम** (२०२६), शंकर कोइरालाको **खैरेनीघाट** (२०१८), ताना शर्माको **ओझेल पर्दा** (२०२३) आदि पर्दछन् ।

सामाजिक यथार्थवादी धाराका औपन्यासिक प्रवृत्तिहरू

- समकालीन घटना र परिस्थितिको चित्रणमा जोड दिनु;

- स्थानीय सामाजिक दृश्य र समयको संयोजन गर्नु;
- समाज र मान्छेको सम्बन्धलाई केलाएर हेर्नु;
- स्थानीय सामाजिक भाषिका र कथ्य भाषाको यथोचित प्रयोग गर्नु;
- गरिबका पीडा र उदासीनताको यथार्थ चित्रण गर्नु ।

(घ) ऐतिहासिक यथार्थवादी धारा

समयको गतिसँगै नेपाली उपन्यासले आफ्नो यात्रा अघि बढाउँदै लाँदा ऐतिहासिक यथार्थवादलाई पनि एक प्रमुख धाराका रूपमा अँगालेको देखिन्छ। ऐतिहासिक उपन्यास इतिहाससँग सम्बन्धित हुन्छ। चाहे त्यो इतिहाससम्बद्ध यथार्थ होस् वा ऐतिहासिक कालको कुनै व्यक्ति विशेषलाई प्रमुख पात्रको रूपमा लिएर तत्कालीन वातावरणलाई स्थान दिएर स्वतन्त्र रूपमा लेखिएको होस्, सबैलाई ऐतिहासिक उपन्यासको संज्ञा दिने गरिन्छ (प्रधान, २०६१:१२६) । यस्ता उपन्यास ऐतिहासिक कालको सामाजिक परिस्थिति अथवा घटना र व्यक्ति विशेषलाई नै अङ्गीकार गरेको समयको यथार्थ जीवन धारामा समाहित भएको हुनुपर्दछ ।

नेपाली साहित्यमा ऐतिहासिक उपन्यासको पूर्वअभ्यास माध्यमिक कालमा भए पनि अनैतिहासिक ठहरिने इतिहासको भ्रम बोकेका कथाकथित उपन्यासको चर्चा गरिरहन उपयुक्त हुँदैन । तसर्थ यस क्षेत्रमा डायमनशमसेर राणाको **वसन्ती** (२००६) बाट मात्र ऐतिहासिक यथार्थवादी धाराको सुरुवात भएको मान्न सकिन्छ ।

डायमनशमशेर राणामा औपन्यासिक रोमाञ्चितता र ऐतिहासिक सत्यताको उपयुक्त समायोजन छ । **वसन्ती** यसैको नमुना हो । अन्य महत्त्वपूर्ण ऐतिहासिक यथार्थवादी उपन्यासमा डायमन शमशेर राणाकै **सेतोबाघ** (२००५), **अनिता** (२०३६), खगेन्द्र के.सी.को **खानदान** (२०३५), श्रीकृष्ण श्रेष्ठको **जङ्गबहादुर** (२०५१) दौलतविक्रम विष्टको **फाँसीको फन्दामा** (२०५३) आदि पर्दछन् ।

ऐतिहासिक यथार्थवादी धाराका औपन्यासिक प्रवृत्तिहरू

- घटना तथा चरित्रलाई सकभर उस्तै राखी औपचारिकता प्रदान गर्नु;
- ऐतिहासिक घटना र चरित्रको विषयवस्तु लिनु;
- विश्वसनीय ढाँचामा यथार्थको भ्रम सिर्जना गर्नु;
- उपन्यासकारले तटस्थ द्रष्टाको भूमिका निर्वाह गर्नु;

) भाषा प्रयोग तथा संवादमा स्वाभाविकता हुनु ।

#=@= 8fodgzdz]/ /f0ff

#=@=!= hGd, afNosfn / lzIffbLIff

डायमनशमशेर राणा नेपाली साहित्यिक क्षेत्रको एउटा चर्चित नाम हो । यस नामले साहित्यिक क्षेत्रमा मात्र नभएर राजनीतिक क्षेत्रमा पनि सरोकार राख्दछ । डायमनशमशेरको जन्म वि.सं. १९७५ असार २१ गते पाल्पा जिल्लाको तानसेन बजारमा भएको हो । बुधशमशेर धीरशमशेरका चौधौं पुत्र शेरशमशेर ज.ब.रा. का छोरा थिए (भट्टराई, २०६६:१६३) । तिनै बुधशमशेर (तत्कालीन पाल्पा जिल्लाका बडाहाकिम) की साहिँली पत्नी मोहनकुमारीका गर्भबाट जन्म लिन पुगेका डायमनशमशेर आफ्ना मातापिताका कान्छा सुपुत्र हुन् ।

क्रिकेटमा विशेष रुचि राख्ने डायमनको प्रारम्भिक शिक्षा घरमै पूरा भएको थियो जसका निम्ति घरमै दुई जना शिक्षक खटाइएका थिए । त्यसपछि पाटन स्कुलमा उनलाई भर्ना गराइए पनि पिताको वीरगञ्ज सरुवाका कराणले पिताका साथै उनी पनि वीरगञ्ज पुगे (गिरी, २०६५:३१) । त्यहाँ कलकत्ताबाट बङ्गाली शिक्षक झिकाई घरमै उनको पढाइको उचित बन्दोबस्त गरियो । सरुवाकै कारणले पाँच वर्षपछि काठमाडौं प्रत्यागमन भएपछि भने त्यहीँ नै उनको पढाइ हुन थाल्यो । तर त्यहाँबाट पनि पिताको हनुमाननगरमा भएको सरुवाले उनी पनि हनुमाननगर पुगे । त्यहाँ न त कुनै विद्यालय थियो न त उनको अध्ययनलाई अघि बढाउन कुनै शिक्षकको नै प्रबन्ध गरियो । यसले उनको पढाइमा केही अवरोध आयो । त्यसपछि पुनः पिताको कार्यकाल अन्त्य भएकाले उनी अब फेरि काठमाडों नै आइपुगे (गिरी, २०६५:३३) । अब यहीँ नै उनको शिक्षाको प्रबन्ध गरियो । कहिले अबरुद्धता, कहिले गतिशीलता यिनै उतारचढावका माझ येनकेनप्रकारेण उनको शिक्षाको खुड्किलो एस.एल.सी. सम्म पुग्यो ।

त्यति बेला नेपालमा एसएलसी परीक्षा दिने व्यवस्था भइसकेको थिएन । त्यसका निम्ति भारतमै पुग्नुपर्ने बाध्यता थियो । तर एसएलसी दिने बखतमा भारतमा स्वतन्त्रता आन्दोलन दन्किएकाले उनले एसएलसी परीक्षा दिन पाएनन् । यसरी उनको औपचारिक शिक्षामा एक प्रकारले तगारो नै लाग्यो (गौतम, २०५८:५०) ।

यसरी परीक्षा दिन नपाएपछि उनले नेपालमै अनौपचारिक शिक्षा लिने निश्चय गरे । चन्द्रशमशेरले आफ्ना छोराछोरी पढाउन हिन्दुस्तान (भारत) बाट अनिमेषनारायण चौधरी

नाम गरेका एक जना नामुद शिक्षक ल्याएका थिए। अङ्ग्रेजी साहित्यका ज्ञाता तिनै विद्वान्‌बाट आफ्नो ज्ञानको भोक मेटाउन मासिक तीन सय रूपैयाँ फी तिरेर उनैबाट आफ्नो अध्ययनलाई अघि बढाए। तिनै शिक्षकले उनलाई साहित्यमा चुर्लुम्म डुबाइदिएपछि उनमा साहित्यिक रस बस्न गयो। सेक्सपियर र त्यस बेलाका समकालीन साहित्यिक व्यक्तित्व र साहित्यका बारेमा गुरुबाट उत्प्रेरणा पाएपछि त्यसैबाट प्रभावित भई उनी लेखनतर्फ प्रवृत्त भए (पोखरेल, २०६५:७) । यिनै लेखनका प्रयासले पछि उनलाई एक सफल उपन्यासकारका रूपमा स्थापित गरायो ।

#=@=@= k|sflzt s[ltx?

बाल्यकालदेखि नै साहित्यलेखनतर्फ रुचि राख्ने डायमनशमशेर राणा उपन्यास विधाबाट नै साहित्यिक फाँटमा प्रवेश गरेको पाइन्छ। वि.सं. २००६ मा उनको पहिलो ऐतिहासिक उपन्यास **बसन्ती** प्रकाशित भयो । यसबाहेक उनका अन्य कृतिहरूमा **सेतो बाघ** (२०३०), **प्रतिबद्ध** (२०३४), **सत्प्रयास** (२०३८), **अनिता** (२०४३), **धनको धब्बा** (२०५१) र **गृहप्रवेश** (२०५९) छन् ।

#=@=#= ;Ddfg tyf k'/:sf/

साहित्यलेखनको उपन्यास विधामा समर्पित शमशेर नेपाली औपन्यासिक फाँटमा ऐतिहासिक उपन्यासकारका रूपमा स्थापित छन् । नेपाली साहित्यमा आफ्ना औपन्यासिक कृति दिएर भाषासाहित्यको उत्थानमा योगदान गरेबापत उनलाई विभिन्न समयमा निम्नलिखित मानसम्मानद्वारा विभूषित गरिएको पाइन्छ ।

यसै सन्दर्भमा २०४५ साल भाद्र ४ मा शुभ समूहको चौथो वार्षिक उत्सवको शुभ अवसरमा उनलाई सम्मान गरियो। त्यस्तै वि.सं. २०५० मा भारती खरेल पुरस्कारबाट सम्मान गरियो भने वि.सं. २०५५ असार २९ गते राष्ट्रिय प्रतिभा पुरस्कार प्रदान गरियो । त्यस्तै वि.सं. २०५६ जेठ ८ गते सर्वदा वाङ्मय प्रतिष्ठानले उनलाई सम्मान गर्‍यो । यसरी नै २०५८ मा जगदम्बाश्री पुरस्कार, वि.सं. २०६१ मा बाबा ओमवीरसिंह बस्न्यात गुठी प्रतिभा पुरस्कार, वि.सं. २०६१ मा नै भूपालमानसिंह कार्की पुरस्कार र वि.सं. २०६२ मा बसुन्धरा मान प्रज्ञा प्रतिष्ठान सम्मानबाट डायमन पुरस्कृत भएका थिए ।

वि.सं. २०५७ वैशाख ३१ गते ‘द रेयुकाई नेपाल पाटन शाखा’ द्वारा सम्मानपत्र

प्रदान गरियो भने २०५७ मार्ग १६ गते सनातन धर्म सेवा समितिद्वारा अभिनन्दन-पत्र प्रदान गरियो। त्यस्तै वि.सं. २०५७ चैत्र २६ गते गणेशमान सिंह अध्ययन प्रतिष्ठानद्वारा सम्मानपत्र प्रदान गरियो भने २०५७ चैत्र ३१ गते कलासाहित्य समाजसेवाद्वारा अभिनन्दन गरियो। त्यस्तै १६ सेप्टेम्बर १९९८ इ. का दिन हाउस अफ राजकर्णिकार समूहद्वारा 'लाइफ टाइम अचिभमेन्ट' प्रदान गरियो भने वि.सं. २०५७ चैत्र ३१ गते सभामुख तारानाथ रानाभाटको प्रमुख आतिथ्यमा आह्वान समूह परिवार, चाबहिलद्वारा अभिनन्दन गरियो (गिरी, २०६५:२११)।

#=@=$= ;flxlTos ofqf

नेपाली साहित्यतर्फ हेर्दा डायमन शमशेर राणा उपन्यास विधातर्फ सम्पूर्ण रूपले समर्पित छन्। उनको साहित्यिक चेतनाको विकास बाल्यकालमै बंगाली मास्टरसँग घरमै अध्ययन गर्ने बेलादेखि नै भएको पाइन्छ। उनले मास्टरकै मार्गदर्शनमै पाश्चात्य साहित्यकारहरू सेक्सपियर, वाइरन, जर्ज बर्नाड शा आदिका साथसाथै भारतीय साहित्यकारहरू प्रेमचन्द्र, रवीन्द्रनाथ टैगोर आदिको अध्ययन गरेका थिए। यसरी हेर्दा आफ्ना मास्टरका प्रेरणाले साहित्यतर्फ आकर्षित भएको पाइन्छ। यसका साथै उनले साहित्य सिर्जना गर्नामा तत्कालीन सामाजिक परिवेश पनि एक कारक बन्न गएको छ। राणापरिवारमा हुर्केबढे पनि उनी राणाका शासनप्रणालीबाट असन्तुष्ट थिए। राणाहरूले नेपाली जनताहरूमा गरेको दमन, अत्याचारका उनी साक्षी थिए। यसैको विरोध गर्न डायमन वि.सं. २००७ मा नेपाली राजनीतिमा प्रवेश गरे (भट्टराई, २०६६:१७१)। यसै अनुरूप आफ्ना साहित्य सिर्जनाहरूमा पनि राणाहरूको सत्ता लोलुप चरित्र चित्रण गरेका छन्। जसको नतिजास्वरूप वि.सं. २००६ मा **वसन्ती** उपन्यास लिएर नेपाली साहित्यमा प्रवेश गरे।

यसरी **वसन्ती** उपन्यासको प्रकाशनपछि डायमनशमशेर नेपाली साहित्यको आकाशमा ऐतिहासिक यथार्थवादी उपन्यासकारका रूपमा चिनिन पुगे। तर **वसन्ती** उपन्यासबाट डायमनले खासै आर्थिक उपलब्धि हासिल गर्न सकेनन्। वसन्तीमा राणाहरूकै बेथितिको उद्घाटन भएकाले राणाशासक वर्गमा उनी नराम्रा हुन पुगे। **वसन्ती** उपन्यासलाई किन्न त परै जाओस् कसैले पढ्न पनि त्यति चासो देखाएनन्। जसबाट लेखकमा निराशा पैदा भयो। पछि पन्नालाल श्रेष्ठको सहयोगमा दार्जिलिङमा उनको यस उपन्यासमा केही प्रति बिक्री भए।

जसबाट थोरै भए पनि उनलाई आर्थिक सहायता मिल्यो ।

वसन्तीपश्चात् केही वर्षपछि मात्र वि.सं. २०३० मा डायमनशमशेर राणाको अर्को उपन्यास **सेतो बाघ** प्रकाशित भयो (पोखरेल, २०६५:१५४) । लामो समयको अन्तरालपछि जन्मेको यस उपन्यासले वास्तवमा डायमनशमशेरलाई उपन्यासकारका रूपमा बहुचर्चित गरायो । यसमा पनि डायमनले सत्ता इतिहासलाई नै आफ्नो उपन्यासको विषयवस्तु बनाएका छन् । शैलीगत हिसाबले र अन्य औपन्यासिक पक्षका हिसाबले उत्कृष्ट रहेको यस उपन्यासमा कल्पना र इतिहासको अभूतपूर्व सम्मिश्रण पाइन्छ । यस उपन्यासलाई श्रीमती ग्रेटा राणाले The Wake of the white tiger शीर्षक दिई अङ्ग्रेजीमा र काजुहिरो साइकिले जापानीमा साथै रविन कुञ्जले फ्रान्सेली भाषामा अनुवाद गरेका छन् । यति धेरै भाषामा अनूदित यस कृतिले अझ व्यापक चर्चा पछि राणालाई प्रशस्त आर्थिक लाभ पनि भएकाले उपन्यासलेखनमा हौसला मिलेको पाइन्छ (गौतम, २०५८:५८) ।

सेतो बाघ पछि वि.सं. २०३४ मा उनको अर्को उपन्यास **प्रतिबद्ध** देखा पर्‍यो । यसमा लेखकले आफ्ना विरोधी राजनीतिक समूहप्रति आक्रोश व्यक्त गरेको देखिन्छ । यसै गरी डायमनको अर्को कृति २०३८ सालमा **सत्प्रयास** देखा पर्‍यो । **प्रतिबद्ध** उपन्यासको असफलतापछि उनले यस उपन्यासमा भने राजनीतिक, सामाजिक विषयवस्तुको उठान गरेनन् । यस उपन्यासले पनि खासै सफलता पाउन सकेन । फेरि डायमनले २००७ देखि २०१७ सालसम्मको परिवेश बोकेको अर्को उपन्यास **अनिता** २०४३ सालमा प्रकाशित भयो । तत्कालीन शासनव्यवस्थाको भण्डाफोर र संसदीय व्यवस्थाको वकालत **अनिता** उपन्यासले गरेको छ । पञ्चायतकालीन परिवेशलाई नै आधारभूमि बनाउँदै डायमनले २०५१ सालमा **धनको धब्बा** उपन्यासको रचना गरे ।

यसरी डायमनशमशेर राणाका कृतिहरूलाई सरसर्ती नियाल्दा हामी उनमा ऐतिहासिक यथार्थवादी विचारधारा नै प्रबल रूपमा पाइन्छ । डायमनका प्रायः सबै उपन्यासहरू इतिहास, राणा शासन, राणाप्रवृत्ति, राजनेता वी.पी. र अन्य राजनीतिक पृष्ठभूमिका आधारमा लेखिएका छन् । इतिहास र राजनीतिक पृष्ठभूमिमा लखिए पनि उपन्यासकला मर्न भने दिएको छैन, लेखकको यो मुख्य विशेषता हो (भट्टराई, २०६६:१६६) । इतिहासलाई विषयवस्तु बनाएर फाटफुट्ट उपन्यासहरूको रचना गरिए तापनि डायमनलाई ऐतिहासिक उपन्यासलेखनका शीर्षस्थ अग्रणी र सबैभन्दा सफल उपन्यासकारका रूपमा हेर्न सकिन्छ ।

#=@=%= cfw'lgs g]kfnL pkGof; k/Dk/fdf 8fodgzdz]/ /f0ffsf] :yfg

नेपाली उपन्यास परम्परामा डायमनशमशेर राणालाई ऐतहिासिक उपन्यास लेखनका शीर्षस्थ उपन्यासकारका रूपमा हेर्ने गरिन्छ । उनको प्रथम उपन्यास **बसन्ती** (२००६) बाट ऐतिहासिक यथार्थवादी धाराको सुरुआत भएको मानिन्छ । यसरी नै उनको अर्को उपन्यास **सेतो बाघ** (२०३०) ले ऐतिहासिक यथार्थवादी लेखनलाई चरम उत्कर्षमा पुऱ्यायो । उनी अगाडि पनि ऐतिहासिक उपन्यास लेखनको प्रयास नभएको होइन । माध्यमिक कालमा देखा परेका गिरिवल्लभ जोशीको **वीर चरित्र** (१९६०) मा केही मात्रामा ऐतिहासिक छनक पाइन्छ । यसपछि बीसौं शताब्दीको अन्तिम दशकतिर टुकराज पद्मराज मिश्रको **रजबन्दकी** (१९९६) र **रामकृष्ण कुँवर राणा** (१९९९) ऐतिहासिक विषयवस्तुमा आधारित उपन्यास हुन् । तर यी इतिहासका शुष्क वर्णन मात्र भएका तत्कालीन सामाजिक पृष्ठभूमि, शुष्क यथार्थ एवं औपन्यासिक कलाको अभाव भएकाले यी उपन्यासलाई ऐतिहासिक उपन्यासको संज्ञा दिन सकिँदैन (बराल र एटम, २०५८:११३) । यसरी हेर्दा डायमनशमशेर राणाको **बसन्ती**लाई नै ऐतिहासिक यथार्थवादी धाराको सुरुआत गर्ने कृतिका रूपमा हेर्न सक्दछौं ।

ऐतिहासिक उपन्यासको साकार रूप लिएर डायमनशमशेर राणा **सेतो बाघ** (२०३०) मा देखा परेका छन् । शैलीगत हिसाब र औपन्यासिक निर्वाहका किसिमले उत्कृष्ट रहेको यस उपन्यासमा कल्पना र इतिहासको राम्रो सम्मिश्रण पाइन्छ । यसै गरी डायमनशमशेर राणाले ऐतिहासिक पृष्ठभूमिमा आधारित भएर **सत्प्रयास** (२०३८), **अनिता** (२०४३), **धनको धब्बा** (२०५१) र **गृहप्रवेश** (२०६१) रचना गरेका छन् ।

समग्रमा भन्नुपर्दा डायमनशमशेर राणा इतिहासलाई थोरै कल्पनाले रंग्याएर यथार्थको पुनः निर्माण गर्न सिपालु र प्रतिबद्ध उपन्यासकार हुन्। उनी ऐतिहासिक यथार्थवादी उपन्यासका क्षेत्रमा सर्वोत्कृष्ट प्रतिभा हुन् (बराल र एटम, २०५८:११४) । प्रस्तुत शोधपत्रमा अध्ययन गर्न खोजिएको **अनिता** पनि ऐतिहासिक पृष्ठभूमिमा आधारित सामाजिक, राजनीतिक विषयवस्तु समावेश गरेर लेखिएको उपन्यास हो ।

#=@=^= hLjgofqfsf] clGtd jif{ / d[To'

नेपाली साहित्यमा महत्त्वपूर्ण योगदान दिने उपन्यासकार डायमनशमशेरले आफ्नो ९० औं

जन्मोत्सव वि.सं. २०६५ असार २१ गते भव्यताका साथ मनाएका थिए (गिरी २०६५:२४३) । वि.सं. २०५७/५८ बाट मधुमेह, बाथ तथा मुटुरोगले ग्रसित डायमनको २०६७ मङ्सिर महिनामा दुवै मृगौलाले काम गर्न छाडेपछि चार महिनासम्म अस्पतालमै डायलोसिस गराइरहेका थिए । तर पनि अन्तिम दिन आइरहेकाले उपचारबाट कुनै सुधार हुन सकेन । फलस्वरूप मिति २०६७ फागुन २० गते साँझ ६ बजे परिवारका सदस्यहरू कान्छा छोरा बुहारी र छोरी गीता कार्कीका साथमा देहत्याग गरे (रघुशमशेर राणाबाट प्राप्त जानकारी) ।

#=#= lgisif{

यी माथि चर्चा गरिएका विभिन्न वादहरूसँगसँगै नेपाली उपन्यासको विकासक्रममा अन्य थुप्रै दर्शन तथा वादहरूले पनि प्रभाव पारेका छन् । तीमध्ये महत्त्वपूर्ण केही दर्शन तथा वादहरूको सङ्क्षिप्त परिचय यस शोधपत्रमा दिएको छ। समयको वहावसँगै आधुनिक कालमा आएर नेपाली उपन्यासको क्षेत्र व्यापक रूपमा विस्तार भएको छ। आधुनिक कालमा देखा परेका धेरै उपन्यासले अहिलेको युगीन चेतनालाई आत्मसात् गर्दै विविध वाद र प्रणालीमा ढलेर र त कतै स्वतन्त्र भएर आफ्ना मान्यता र उपलब्धिलाई अघि सारेको पाइन्छ। अझै भविष्यमा आउने नेपाली उपन्यासहरूले नेपाली साहित्यको क्षेत्रमा नयाँ आयाम थपी नयाँ-नयाँ दर्शन र वादको निर्माण गर्नेछन् । उपान्यासलेखन कार्य विगतमा जसरी भइरहेको थियो त्यसरी नै भविष्यमा पनि यसले यसै गरी निरन्तरता पाउनेछ ।

नेपाली उपन्यासको स्थितिलाई यसरी हेर्दा प्राथमिक कालमा वास्तविक औपन्यासिक कृति फेला पर्दैनन् । उपन्यासको नजिक देखिएका कृतिमा पनि औपन्यासिक तत्त्व तथा गुणको झझल्को समेत पाउन गाह्रो छ। माध्यमिक कालमा विभिन्न भाषाबाट अनुवाद गर्ने परम्परा चलेका कारण मौलिक उपन्यास लेखनको अभाव नै रह्यो । जे-जसरी भए पनि प्राथमिक तथा माध्यमिक कालको लामो यात्रा पार गरी नेपाली उपन्यास आधुनिक कालमा प्रवेश गर्‍यो । यस कालमा भने मौलिक मात्र होइन विभिन्न नवीन प्रयोगले सिँगारिएका विश्वसाहित्यमा समेत महत्त्वपूर्ण प्रभाव जमाउन सक्ने खालका निकै उत्कृष्ट कृतिहरू देखा परे । यी कृतिहरूले नेपाली उपन्यासको आशालाग्दो भविष्यको ढोका खोलिएको अनुभव गर्न सकिन्छ ।

kl/R5]b M rf/

clgtf pkGof;sf] cWoog

यस खण्डमा उपन्यासका विभिन्न उपकरणहरूका आधारमा **अनिता** उपन्यासको अध्ययन र विश्लेषण गरिएको छ । उपन्यासमा प्रयुक्त कथानकको विभाजन, चरित्र-चित्रण, दृष्टिविन्दु, देश, काल र वातावरण, उद्देश्य, भाषाशैली आदिको प्रस्तुति के कस्तो रहेको छ, त्यसको विश्लेषण यस खण्डमा गरिएको छ ।

$=! clgtf pkGof;sf] v08ljefhg / syfgs

$=!=!= v08ljefhg

उपन्यासमा प्रस्तुत गरिएको कथानकमा आफ्नै प्रकारको गति वा प्रवाहको निरन्तरता हुन्छ । त्यो निरन्तरतामा सधैँ समान गति वा स्थिति नरहन सक्छ । संरचित उपन्यासभित्र आउने विविध घटना, चरित्र, देशकाल, वातावरण तथा प्रसङ्गहरूको आरोह र अवरोहले गर्दा कथानकको गतिमा परिवर्तन आउँछ । यसरी कथानकको गतिमा आउने परिवर्तनलाई नै खण्ड विभाजनको मुख्य आधार मानिन्छ । १४८ पृष्ठमा संरचित **अनिता** उपन्यासलाई १७ खण्डमा विभाजन गरिएको छ ।

$=!=@= clgtf pkGof;sf] syfgs

उपन्यासका घटनावलीको योजना वा ढाँचालाई कथानक भनिन्छ । कथामा रहने घटना स्थिति, अवस्था वा प्रसङ्गहरूको क्रमिक योजनालाई कथानक भनिन्छ । कथानकमा आउने घटनाहरू समयक्रममा होइन कार्य र कारणका क्रममा आएका हुन्छन् । त्यसैले कार्यकारण सम्बन्धमा उनिएर आउने घटनाहरूको योजनालाई कथानक भनिन्छ । कथानककै आधारमा सिङ्गो उपन्यास संरचित हुन्छ । उपन्यास संरचनाका लागि आवश्यक पर्ने अन्य तत्त्वहरू कथानकसँग आबद्ध हुने भएकाले पनि उपन्यासमा कथानकको महत्त्वपूर्ण स्थान

रहन गएको देखिन्छ ।

$=!=@=!= pkGof;df syfgssf] lj|t/0f

अनिता उपन्यासको कथानकको ि ाम्नानुसार गरिएको छ :

खण्ड एक

उपन्यासको सुरुआत अनिता र विमलाबीचको कुराकानीबाट हुन्छ। अनिता गोतामथोक निवासी हवलदार आइते मगरकी र विमला चन्द्रकान्त दाहालकी छोरी थिए। विमला दाहालले सँगिनीका कानमा जर्नेल बहादुरशमशेरको हत्या गर्ने योजना रहेको कुरा फुस्फुसाउँछे। श्री ३ महाराज मोहनशमशेर कमाण्डर इन चिफ बबरशमशेर र केशरशमशेरपछिको राणा रोलक्रममा थिए। बहादुरशमशेर राणा, शासकवर्गको तेस्रो उत्तराधिकारीका विरुद्ध षड्यन्त्र रचिनु घातक थियो। मनिकलाल देउजा भूतपूर्व फौजी भए पनि निसानाबाज नभएको र पूर्ण खवासले जर्नेल बहादुरलाई नचिनेकाले डबल निहन्ताको आवश्यकता परेको थियो। यस स्पष्टीकरणपछि आफूले पहिले सुरु गरेको मुख्य घटनाको विवरण विमलाले फेरि दिन थाल्छे। मनिकलाल देउजा र खवास मिली जर्नेल बहादुर शमशेरलाई मार्न तयार भए। देउजा र खवास पर्खी बसेको घण्टौं भयो तर पशुपति दर्शन गर्न गएको जर्नेल बहादुरशमशेर फर्किएन। राणाशाहीविरुद्ध हिंसा र अहिंसामा कुन सङ्घर्ष बढी कार्य साधन होला भन्ने बारेमा छलफल गर्न नेताहरू पटनामा भेला भएका थिए। विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाले अहिंसात्मक लडाइँको सुरुवात गर्ने प्रस्ताव अगाडि सारे। सुवर्णशमशेरले राणाहरूले अहिंसाको भाषा बुझेका छैनन् त्यसैले हिंसात्मक, काटमार हत्या वधको प्रस्ताव अगाडि सारे। वीपी मानेनन्। सुवर्ण सत्याग्रहमा अग्रसर भएनन्। प्रजातान्त्रिक शक्तिका बीचको संयुक्त सङ्घर्षको प्रयास विफल भयो। सबै आ-आफ्ना तरिकाले विद्रोह मच्चाउन अग्रसर भए। सुवर्णले शास्त्रास्त्रको खोजी गर्न थाले। वीपी लुकीछिपी गाउँघरमा घुम्दै शान्तिपूर्ण तरिकाले जनतामा विश्वास दिलाउने प्रयत्न गर्न थाले। उनी तराई, मधेश र पहाड घुमेर काठमाडौं पुगेका थिए। कोठाचोठा र बुइँगलमा गएर जन्मसिद्ध अधिकार लिन डराउनुहुन्न डटेर लडेर लिनुपर्दछ भनी जनतालाई सम्झाइरहेका बेलामा महात्मा गान्धीको आदर्शलाई हुबहु उद्धृत गदा-गर्दै उनी पक्राउ परे। अर्का राजबन्दी गणेशमान सिंह वीपीका कट्टर समर्थक थिए। दिनहुँ कोर्रा खाँदै

राजनीतिक अधिकारको माग गर्नु देशवासीको कर्तव्य हो भनी पिट्ने प्रहरीलाई सम्झाउँदै थिए। अन्तिममा सुवर्णको भविष्यवाणी सत्य सावित हुन्छ। वीपीबाट सुवर्णकहाँ पुग्ने र शान्तिपूर्ण आन्दोलन रद्दीको टोकरीमा फाली जनता हिंसापूर्ण तरिकाले आन्दोलनमा जाने भए। वीपी आमरण अनसनमा लागेकाले उनको प्राण त्याग आज हुने हो कि भोलि त्यसको गहिरो चिन्ताको अवस्था छ वीपीका समर्थकहरू पनि सुवर्णको समर्थनमा जुट्दछन्। किनभने राणाको जरो छिटो उखेल्नका लागि उनीहरू लागिपर्छन्। वीपी र सुवर्णको हिंसात्मक आन्दोलनको नवअङ्कुरित पालुवा झाङ्गिन पुग्दछ। सुवर्णद्वारा सङ्गठित नेपाल प्रजातन्त्र काङ्ग्रेसअन्तर्गतको मुक्तिसेना रक्तपात मच्चाउन काठमाडौं सहरभित्र घुसेको छ। यो भयावह स्थितिको सुइँको पाइसकेका राणाहरूले ज्यान बचाउनका लागि समय छलछाम गरी समयको अघिपछि पारी त्यस भयावह स्थितिबाट बच्ने प्रयास गर्दछन्।

यसरी उपन्यासको आरम्भमा नै तत्कालीन राजनीतिक अवस्थाको विवरण प्रस्तुत गरिएको छ। उपन्यासका प्रमुख पात्रहरू अनिता र हरिबहादुरको परिचय यस खण्डमा दिइएको छ।

खण्ड दुई

खण्ड दुईको सुरुवात नेपाली पोसाकमा सजिएको व्यक्तिले आफ्ना सामानहरू बोकिरहेको दृश्यबाट सुरु हुन्छ र भरियाले नेपाली बाबु 'भरिया चाहियो' भन्छ। त्यस ठाउँको नाम कलकत्ता हावडा जक्सन थियो। त्यहाँ अर्को नेपाली भागलपुरे कमिज लगाएको, कास्मिरी सल ओड्ने, निधारमा टीका लगाएको ब्राह्मण पनि आइपुग्छ। पहिलो नेपालीले तपाईं कलकत्ता सहरभित्र कहाँ पुग्नुपर्ने हो भनी सोध्दछ। त्यो ब्राह्मण पाण्डित्य ज्ञानले भरिपूर्ण थियो र अहिले कलकत्तामा आएको रहेछ। सँगै जाने भए एउटै गाडीमा जाऊँ भाडा किफायती हुन्छ भन्दा ब्राह्मणले मान्दैन कचकच गर्दछ। तिनीहरू दुवै क्यामक स्ट्रिट जान्छन्।

पण्डित चन्द्रकान्त पहिले तीर्थमा जान लागेको जनाए तापनि पछि हरिबहादुरसँग भेट हुन्छ। हरिबहादुरसँग यो पनि तीर्थयात्रा हो भनेर सुनाउँछ।

पण्डितजीको घर गोतामथोक रहेछ। हरिबहादुरले नयाँ साइनो जोड्ने ठाउँ भएकाले उसले आइते मगरकी छोरी अनिताका बारेमा सोधपुछ गर्छ। राजनीतिक कार्यकर्ता भएका कारण चन्द्रकान्त दाहालले अनिताका बारेमा जानकारी दिने कुरा अनुचित ठान्दछ र आफूले

नचिन्ने बताउँछ ।

त्यसै गरी यस खण्डमा राजपरिवारको वर्गविभाजन र सुवर्णशमसेरलाई नेपालबाट धपाइएको प्रसङ्ग उल्लेख गरिएको छ । सुवर्णशमशेर काठमाडौंबाट धपाइँदा हरिबहादुरको बाबु खोसुवा खालीमा पऱ्यो र बाबुको रिक्त स्थानमा छोरालाई जागिर दिने निर्णय नेपाल सरकारले गर्छ तर हरिबहादुर त्यस सरकारी निर्णयको विपरीत आफ्नो मालिकसँग कलकत्ता आउँदछ र कालान्तरमा आर्थिक स्थितिका कारण ब्रिटिस गोर्खामा भर्ती हुन पुग्दछ । अहिले आफ्नो मालिकसँग विवाहखर्च माग्ने इच्छाले त्यहाँ आएको छ । हरिबहादुरले पहिलेको सुवर्णशमशेरको परम्परागत रवाफ नदेखी छुट्टै वातावरण देख्दछ । सुवर्णको घरबाट सामन्ती वातावरण लोप भएर त्यसको स्थानमा समानता र स्वतन्त्रताको नयाँ राजनीतिक संस्कृतिले जन्म लिएको रहेछ । तर त्यसलाई अनुग्रहण गर्न भने सक्दैन । त्यस्तैमा सुवर्णले हरिबहादुरसित आफूले पठाएको लेखोट कसरी आइपुग्यो भनी प्रश्न गर्दै यस खण्डको अन्त्य हुन्छ ।

खण्ड तीन

दोस्रो खण्डमा सुवर्णद्वारा सोधिएको प्रश्नको जवाफसँगै तेस्रो खण्डको सुरुवात हुन्छ । पश्चिम ४ नं. स्याङ्जा चुत्रे गाउँका बासिन्दा मस्त निद्रामा रहेको बेला सुवर्णशमशेरको पूजाकोठेको छोरो चालिसे बाजे नक्कली नाक आँखीभौं राखी सक्कली रूपलाई परिवर्तन गरी हरिबहादुरको झुपडीमा निस्पट अन्धकारको समयमा पुग्दछ । जतिबेला हरिबहादुरको बिहेको प्रारम्भिक तयारीमा आमा र बहिनीहरू लामखुट्टे, उडुस र उपियाको प्रवाह नगरी मग्न हुन्छन् । रातको समयमा घरभित्र को हुनुहुन्छ भनी गुन्जिएको आवाजले हरिबहादुरलाई झस्काउँछ । त्यो आवाजले हरिबहादुरको मनमा कटुवाल, बिहे भङ्ग गर्न आएका लमी वा डाँका को हुन् भनी कुतूहलता जन्माउँछ । त्यो अपरिचित आवाजले आफ्नो नाम बोलाएको भ्रम नभएर साँच्चै हो भनी पहिचान गर्छ । उक्त आवाज सुँगुरको खोरभित्रबाट मनुष्यले निकालेको ठहर गर्छ । केही बेरको अनुसन्धानपछि हरिबहादुरले उक्त आवाज निकाल्ने मनुष्य अरू कोही नभएर सुवर्णको पूजाकोठेका छोरा चालिसे बाजे हुन् भन्ने चिन्दछ र शिष्टाचार स्वरूप शिर झुकाएर चरण स्पर्श गर्दछ । तर चालिसे बाजेले उसलाई केही हो-हल्ला नगर्न सङ्केत गर्दछन् र हरिबहादुरलाई सुवर्ण शमशेरले कलकत्ता बोलाएको समाचार सुनाउँदछन् र एउटा सानो कागजको चिट दिन्छन्

जसमा भेट्ने समय लेखिएको थियो - २००८ साल माघ २४ गते बिहान ९ बजे ।

खण्ड चार

यस खण्डको कथा पुनः कलकत्ता कै सेरोफेरोमा रहेको छ । सुवर्णले चालिसे बाजे हरिबहादुरलाई समाचार पुऱ्याएपछि काठमाडौंमा पक्राउ परेको दुःखपूर्ण समाचार सुनाउँछन् । त्यत्तिकैमा भारतका मन्त्री जगजीवन रामको टेलिफोन आउँछ र सुवर्ण र भारतीय मन्त्रीबीच टेलिफोन वार्ता सुरु हुन्छ । भारत नेपालमा राणा शासन चाहन्छ तर सुवर्णशमशेरलगायतका व्यक्ति त्यसका विपक्षमा छन् । जसका लागि उनीहरू लुकेर हिंसात्मक आन्दोलनको तयारी गरिरहेका हुन्छन् । बर्मा, मलाया द्वीपदेखि सैनिक सामान आयात गरी हाते बम बनाउने काम पनि गर्दै छन् । यसरी सुवर्णले मुक्तिसेनाको तयारी गर्दै गरेको सन्देश पाएर भारतीय मन्त्री जगजीवन रामले टेलिफोन वार्तामा सुवर्णलाई यस्तो हिंसात्मक आन्दोलन नगर्न चेतावनी दिन्छन् । सुवर्णले उनका सामु आफूले कुनै पनि किसिमको हिंसात्मक आन्दोलनको तयारी नगरेको केवल नेपाल प्रजातन्त्र काङ्ग्रेस नामक राजनीतिक पार्टी मात्र खोलेको बताउँछन् । यही टेलिफोन वार्तालापको अन्त्यसँगै खण्ड चार समाप्त हुन्छ ।

खण्ड पाँच

टेलिफोन वार्ताको अन्त्यसँगै सुवर्णले हरिबहादुरलाई कंसाकारसित जान लगाउँछ र कंसाकारलाई हरिबहादुरसँग राजनीतिक वस्तुस्थिति अवगत गराउन भन्दछन् । त्यसपछि कंसाकारले आफ्नो डेरा देखाउने निहुँमा हरिबहादुरलाई राजनीतिक पृष्ठभूमि बताउन बाहिर लग्दछन् । तर हरिबहादुरमा भने आफ्नो विवाहखर्च सुवर्णसँग कसरी माग्ने र आफूलाई सुवर्णले किन बोलाएका हुन् भन्ने अन्योलता कायमै रहन्छ । कंसाकारद्वारा राजनीतिक विश्लेषण सुरु हुन्छ । भारतका प्रधानमन्त्री नेहरूबाहेक अन्य राजनीतिक व्यक्तिहरू नेपालमा राणा शासन चाहन्छन् र नेपालप्रति भारतको वैदेशिक नीति उही अङ्ग्रेजकै पालाको अनुसरण गर्न चाहन्छन् तर प्रधानमन्त्री नेहरू भने नेपालमा प्रजातन्त्रको स्थापना गर्न चाहन्छन् । यसै अनुरूप उनले श्री ३ पदमशमशेरलाई भारतबाट राजीनामा नपठाउन आग्रह गरेका हुन्छन् । तर प्रतिकूल परिस्थितिका कारण नेहरूको सपना पूरा हुन सक्दैन । २००४

सालमा नेपालमा राणाकालीन उथलपुथल हुन्छ । पद्‌मशमशेरका ठाउँमा मोहनशमशेरले सत्ताको बागडोर सम्हाल्छन् । चाकरीबाजहरू निकै सम्पन्न हुन्छन् । सुवर्णशमशेरको श्रीसम्पत्ति अपहरण हुन्छ । यही उद्दण्डतापूर्ण कार्यको प्रतिशोधमा सुवर्णशमशेरले प्रजातन्त्रको नारा दिएर हिंसात्मक आन्दोलनको विगुल फुक्ने तयारीमा लागेको कुरा हरिबहादुरले जानकारी पाउँदछ । हरिबहादुले यो सब सुनेपछि कलकत्ता बस्ने रहर हुँदैन । यसै बीचमा उसको भेट सुवर्णका भान्जा थिरबम मल्लसँग हुन्छ । थिरबम मल्ल क्रान्तिकारी सेनाका प्रिय कमाण्डर हुन्छन् । आवासीय नेपाली काउन्सिल र दिल्ली दूतावासबाट सुवर्णको हत्या गराउने प्रयास भएको हुन्छ । त्यसैले पूर्ण जानकारी नदिइकन सुवर्ण दिल्ली प्रस्थान गर्दछन् । उनकै प्रतीक्षामा बसेको प्रसङ्गसँगै यस खण्डको अन्त्य हुन्छ ।

खण्ड छ

छैटौं खण्डको सुरुवातमा हरिबहादुर सुवर्णको दर्शन भेट पाउने बित्तिकै उम्कने सुरमा रहे तापनि यसको अन्त्यसम्ममा ऊ एक क्रान्तिकारी कार्यकर्ता भएर निस्कन्छ । केही दिन सुवर्णकै प्रतीक्षामा बस्नुपर्ने हुँदा हरिबहादुर थिरबम मल्लको सङ्गतमा पर्दछ । थिरबमले नेपाललाई प्रजातान्त्रिक बनाउन छाडेर विवाह गर्न नजाने सल्लाह दिन्छन् । मल्लले नेपालमा प्रजातन्त्र व्यवस्था स्थापित गर्न सकिएका खण्डमा नेपाल स्वीजरल्याण्ड जस्तै बन्न सक्ने बताउँछन् जहाँ सबै पूँजीपति र एकजना पनि मजदुर वर्ग छैनन् । विस्तारै हरिबहादुर राजनीतिक भेटघाटमा अग्रसर हुन्छ । उसले राजनीतिक भाषण सुन्ने र छलफल गर्ने क्रममा व्यापकता बढाउन थाल्दछ एवम् यस्तै रितले हरिबहादुर क्रान्ति इच्छुक हुँदै जान्छ र करिब तीन महिनापछि सुवर्ण शमसेरसित उसको भेट हुन्छ जहाँ उसले सुवर्णले बनाएको नेपालप्रति भारतीय जनभावना बारेको व्यङ्गचित्र हेर्दछ । उक्त व्यङ्ग्यचित्रमा कसरी प्रधानमन्त्री नेहरू नेपाल प्रजातान्त्रिक व्यवस्थाप्रति एकमात्र समर्थक रहेको र उपप्रधानमन्त्री सरदार पटेल नेपाललाई भारतमा गाभ्न उत्सुक रहेको प्रष्ट देखाउँछन् । त्यस्तै महात्मा गान्धीको हत्यापछि भारतमा उत्पन्न राजनीतिक परिवर्तन र त्यसले पार्ने प्रभावका बारेमा पनि जानकारी दिन्छन् । प्रधानमन्त्री नेहरू श्री ५ त्रिभुवनसँग मिलेर नेपालमा प्रजातन्त्र स्थापना गर्न चाहन्छन् । 'श्री ५ त्रिभुवन जिन्दावाद हाम्रो क्रान्ति अमर रहोस्' भन्ने नाराका साथ यस खण्डमा पूर्णविराम लाग्दछ ।

खण्ड सात

यस खण्डमा कथा कलकत्ताबाट काठमाडौंमा पुग्दछ । सुवर्णको सल्लाहबमोजिम हरिबहादुर नाम र भेष बदलेर मनिकलाल देउजा नामक परिचयलाई अनुसरण गरी भूमिगत क्रान्तिमा ओर्लन्छ । उसले आफ्नो भूमिगत क्रान्तिका लागि ज्ञानेश्वर र इटुमवहालमा दुईवटा भूमिगत गुफा स्थापना गऱ्यो । यसै गरी नेपालमा बढ्दै गएको राजनीतिक परिवर्तनसँगै अनिता पनि मखन घर्ती नामक सँगिनीको सहयोगमा मनिकलाल देउजाको क्रान्तिको सदस्य बन्न पुग्दछे । इटुमबहालस्थित भूमिगत केन्द्रमा सपथ लिएपछि ऊ क्रान्तितर्फ अग्रसर हुन्छे । कुनै पनि अन्याय र अत्याचारप्रति आवाज उठाउनु उसको स्वभाव बन्दछ चाहे त्यो राणाहरूले गर्ने राजनीतिक शोषण होस् वा आफ्नै राजनीतिक पार्टीभित्र महिला सदस्यमाथि हुने पुरुषको प्रभुत्व । यही स्वभावका कारण उसलाई त्यस सङ्गठनका केही व्यक्तिले उत्ताउली र दुराचारी पनि भन्दछन् । यसै क्रममा एकदिन उसको भेट रमेश माझीसित हुन्छ । जसले अनितालाई पहिलोपटक सम्मानका साथ अनिताजी भनेर सम्बोधन गर्दछ । रमेश माझीको स्नेही आकर्षणबाट आफूलाई पन्छाउन सक्दिन र अनिता हरिबहादुर र रमेश माझीबीच विभाजित भएको अनुभव गर्दछे । त्यसपछि अनिता गोतामेथोकस्थित आफ्नै निवासमा फर्कन्छे जहाँ उसकी फूपू, भाइ गोपाल र बहिनी टुल्की उसकै प्रतीक्षामा रहन्छन् । तर अनिता अन्य दिनभन्दा अलग व्यवहार प्रस्तुत गर्दै घरभित्र प्रवेश गर्दछे । यसरी परिवर्तित अनिताको व्याख्या गर्दै सातौं खण्ड समाप्त हुन्छ ।

खण्ड आठ

यस खण्डको सुरुवातमा अनिताको बाबु आइते मगर भारतीय सेनाबाट नेपाल फर्किन्छ । श्री ३ मोहनको छत्रछायाबाट पण्डित चन्द्रकान्त दाहालले प्रतिष्ठित भारदारमा गनिन थाल्दछ । अनिताको बिहे सुवर्णशमशेरको नजिकका मान्छेसँग हुन लागेको पत्तो लागेको चन्द्रकान्त उक्त बिहे भाँड्ने सुरमा हुन्छ । यसै कारण आइते मगरलाई छोरी अनिता पहाडी गाउँ स्याङ्जामा नदिन र पहिलो अक्षर 'ह' नाम परेको केटासित अनिताको कुनै ग्रह पनि नजुर्ने बताउँछ । ऊ अनितालाई सिंहदरबारतर्फ आकर्षित गराउन चाहन्छ । आइते मगर भने जतिसक्दो छिटो छोरीको बिहे गराउने सुरमा देखिन्छ । यसै अनुरूप ऊ दरबारभित्र जर्नेल कहाँ एक महिनाको छुट्टी माग्न पुग्दछ । अनिताकी फुपू पनि अनितालाई दरबारिया जागिरमा आकर्षित गराउन खोज्दछे । यसै अनुसार चन्द्रकान्त दाहाल र

अनिताका बीचमा भनाभन हुन्छ। गाउँलेहरू तमासा हेर्दछन्। अनिताले प्रजातन्त्र स्थापनाका लागि गाउँगाउँबाट सबै जना उठ्नुपर्ने भन्दै सरकारविरोधी भाषण ठोक्दछे। चन्द्रकान्तसहित गाउँलेहरू अनिताको सरकारविरोधी भाषण सुनेर भाग्दछन्। आइते पनि छोरीमा आएको राजनीतिक परिवर्तनदेखि डराएर अनितालाई भित्र कोठामा थुनी बाहिर निस्किन्छ र यो खण्डको अन्त्य हुन्छ।

खण्ड नौ

अनिताको मनमा रमेशप्रति बढ्दै गएको आकर्षण र परम्पराबमोजिम हरिबहादुरसँग विवाह गर्नुपर्ने बाध्यताबीचको आन्तरिक अन्तर्द्वन्द्वसँगै नवौं खण्डको सुरुवात हुन्छ। यस्तो अन्तर्द्वन्द्वमा जुधिरहेका बेला बाहिरबाट आफूलाई कसैलाई बोलाएको अनुभव गर्दछे। उठेर हेर्दा मनिकलाल देउजा आइते मगर समातिसकेको र अनितालाई पनि पक्रन पुलिस भोलि बिहान आउँदै गरेको खबर लिएर आएको हुन्छ। उसले अनितालाई त्यहाँबाट भाग्न सल्लाह दिन्छ। यसरी हरिबहादुर अर्थात् नकाबधारी मनिकलाल देउजासँग मध्यरातमा अनिता बाहिर निस्कन्छे। अझै पनि उसले आफ्नो हुनेवाला पति देउजा नै हो भन्ने चाल पाएकी हुन्न र हरिबहादुरले पनि राजनीतिक कारणवश आफूलाई परिचित गराएको हुँदैन। अनिता सुरक्षित स्थानको खोजीमा सितापाइलास्थित मखन घर्तीको घरमा शरण लिन जाने निर्णय गर्दछे। सितापाइला जाने क्रममा बाटामा बाघ गर्जिन्छ र दुबै डराउँछन्। देउजाले अनितालाई बोकेर सुरक्षित स्थानसम्म पुऱ्याउँदछ। दुवै जना फेरि हिँड्न थाल्दछन् यसरी यस खण्डको अन्त्य हुन्छ।

खण्ड दश

दशौं खण्डको सुरुवातसँगै अनिता मखनको घरमा प्रवेश गर्दछे र आफूसँग भएका घटनाहरू विस्तृत विवरणहरू मखनलाई दिन्छे। हरिबहादुर अनितालाई मखनको घरमा छाडेपछि अर्कातिर लाग्छ। भोलिपल्ट बिहान अनिताको घरमा पुलिसले घेरा हाल्दछन्। मखनकै घरबाट अनिताले आफ्नो बाबु पुलिसको कोर्रामा परेको र भाइबहिनीहरू रुँदै विलाप गरेको देख्दछे तर पनि इटुमबहालको पोल खोलिने डरले बाबुलाई बचाउन जान सक्दिन। अनिताले आफू मखनको घरमा लुक्न आएको वास्तविक कारण मखनका बाबुआमालाई भनेकी हुन्न किनकि मखनको दाजु यस्तै राजनीतिमा लागेकाले आजीवन कैद परेको हुन्छ।

त्यही डरले सरकारविरोधी तत्त्वसँग सम्पर्क गर्न डराउँदछन्। मखनकी आमा र अनिताकी फुपूका बीच पानी भर्ने ठाउँमा कुरा हुन्छ। आइते मगर चन्द्रकान्त दाहालको शरणमा पुगी अनितालाई सरकारी गुप्तचर बनाउने जालसाँचीमा संलग्न हुन्छ। त्यही योजना अनुरूप अनिताकी फुपूले अनिता सरकारकी गुप्तचर हो भन्ने खबर दिन्छे र यो झुटो हल्ला गाउँभरि फैलिन्छ, परिणामस्वरूप अनिता गाउँमा लुक्न पाउँदिन। मखनको घरबाट पनि निस्कन बाध्य हुन्छे। मखन अनितालाई इटुमबहालस्थित भूमिगत गुफामा पुऱ्याउन चाहन्छ तर अनिता ललितपुरको महाविहारभित्र शरण लिन जाने फैसला सुनाउँछे। मखन अनितालाई भावनात्मक कमजोरीमा नफसी देशभक्तिमा समर्पित हुन आग्रह गर्छ। रमेश माझीको आकर्षणलाई सहासका साथ हटाई प्रजातन्त्र स्थापनाका लागि अग्रसर हुन मखनको अगुवाइमा अनिता इटुमबहालतिर पाइला चाल्दछे। त्यहाँ उनीहरूको भेट घरबेटी कृषक र उसकी पत्नीसँग हुन्छ। राजधानीमा घर भएका मध्यमवर्गीय किसानको यस्तो दयनीय अवस्था देखेर अनिता वर्गीय विषमताको विश्लेषण गर्दछे। अनिताको मामाघर दार्जिलिङ रहेकाले नेपालको गरिबीलाई दार्जिलिङसँग तुलना गर्दछे। यसैबीच पार्टीसचिव रमेश माझीको प्रवेश हुन्छ। रमेशसँग मिलेर अनिता नेपालमा सबै जनताले अधिकार प्राप्त गर्नुपर्ने कुरामा जोड दिन्छे। विस्तारै अनिता रमेशप्रति आकर्षित हुन पुग्दछे। भऱ्याङबाट अनिता ओर्लन खोज्दा लड्छे र उसलाई रमेशले बचाउँदछ। यस घटनाले अनिता झन् रमेशप्रति आकर्षित हुन थाल्दछे। जसकारण अनिता छिटोभन्दा छिटो आफ्नो दार्जिलिङ जाने इच्छा रहेको जानकारी गराउँदछे। मनिकलाल देउजा पनि त्यहीँ आइपुग्दछ र अनितालाई राजनीतिक क्रान्ति छाडेर मामाघर दार्जिलिङ जाने इच्छा जाग्नुको कारण सोध्दछ। अनिता यसको जवाफमा आफ्नो हुनेवाला पतिलाई आफू राजनीतिक क्रान्तिमा लागेको कुरा थाहा नभएको हुनाले मामाघर जाने विचार प्रकट गर्दछे। देउजाले अनितालाई रमेशका साथ लगाएर प्लेनमार्फत दार्जिलिङ पठाउने निर्णय गर्दछ।

खण्ड एघार

त्रिभुवनले राजदरबार परित्याग गरेको खबरसँगै एघारौं खण्डको सुरुवात भएको छ। कलकत्तामा हरिबहादुर र कंसाकार मिलेर पार्टीको घोषणापत्र तयार पार्दै छन्। जसमा 'जसको जोत उसको पोत' भन्ने नारालाई प्राथमिकता दिइएको हुन्छ। त्यसै गरी भारतीय राजनीतिमा पनि उथलपुथल भएको हुन्छ। जहाँ नेहरूलाई समाजवादी पार्टीमा प्रवेश

गराउन धेरै मन्त्रीहरू चाहन्छन् । हरिबहादुर पत्रिकामा प्रकाशित अनिताको तस्वीर हेरेर पहिलेका घटनाहरू सम्भन्छ । थिरबम मल्लसहित सबैले क्लबमा जान लागेका बेला वयोवृद्ध पद्मलाल शमशेरलाई भेट्छन् । पद्मशमशेर र सुवर्ण शमसेरबीच कुराकानी हुन्छ । हलमा भारतीय 'स्वतन्त्रता दिवस समारोह' चलचित्र प्रदर्शित हुन्छ । त्यसमा महावीरशमशेर मातृकाप्रसाद, विश्वेश्वरप्रसाद, कृष्णप्रसाद र सूर्यप्रसादलगायतका व्यक्तिहरूको उपस्थिति रहन्छ । विश्वेश्वर र सुवर्णको काङ्ग्रेस पार्टी एक भएर नेपाली काङ्ग्रेसको स्थापना हुन्छ । राजनीतिका लागि सङ्गठन, झण्डा र नेता सबै पुगे पनि आर्थिक अभावका कारण कार्यक्रम गरिएको हुन्छ । जसबाट राजनीतिक क्रान्तिका लागि आर्थिक सहयोगको अपेक्षा गरिन्छ । अनसनद्वारा राणा शाहीलाई झुकाएर जेलमुक्त भएकाले वीर विश्वेश्वर जिन्दावादको नारा गुञ्जिन्छ । सुशीला कोइराला र अनिता मगर नाच्न मञ्चमा जान्छन् । सुवर्ण शमशेरले दर्शकसामु चन्दाका लागि हात फैलाउँदा हिमालयन एयरवेज कम्पनीका मालिक महावीर शमसेर क्रान्तिका निम्ति बाह्र ओटा जहाज अर्पण गर्दछन् । सुवर्ण आफैले नौ लाख दिन्छन् र पद्मशमशेरले पनि गुप्तरूपमा एक लाख चन्दा दिइसकेका हुन्छन् । अन्य व्यक्तिले पनि आर्थिक सहयोग गर्ने वचन दिन्छन् । कार्यक्रम भइरहेको बेला प्रहरीहरू आउँछन् कति भाग्दछन्, कति समातिन्छन् । नेपाली क्रान्तिमा निराशा छाउँछ । यसरी एघारौं खण्डको अन्त्य हुन्छ ।

खण्ड बाह्र

बाह्रौं खण्डको सुरुवात अनिताको मावली घर रामझुपडी दार्जलिङबाट हुन्छ । अनिता र रमेश कलकत्ताबाट छुटेर त्यहाँ आएका हुन्छन् । अनिताको सामानमा उसकी माइजूले अनिताको हुनेवाला लोग्नेको तस्वीर देख्छे । मामामाइजू दुवैले अनिताका लागि उक्त दुलाहा अयोग्य रहेको ठहर गर्दछन् । उनीहरू भान्जीका लागि रमेश माझीजस्तै दुलाहा चाहन्छन् । अनिता नेपालको चाकरी चाप्लुसी नातावाद, कृपावादको चर्चा गर्दछे । यो सुनेर उनीहरू छक्क पर्दछन् । त्यही समयमा हरिबहादुरद्वारा अनितालाई बिहेका निम्ति रक्सौल बोलाएको तार आइपुग्दछ । मामामाइजूहरू अनितालाई बिहेका निम्ति पठाउन तयार हुँदैनन् । त्यस्तै रमेश पनि अनितालाई त्यहाँ सुरक्षित छाडी काठमाडौं फर्कन चाहन्छ । तर अनिताकी माइजूले फर्कन दिन्न । त्यसैबीच रमेश-अनिता मुर्दावाद भन्दै एक हुल जुलुस आइपुग्दछ । अनिताले डटेर यसको प्रतिवाद गर्दछे । विश्वेश्वर जिन्दावाद, क्रान्ति अमर

रहेस् भन्दै उसले आफ्ना सहपाठी र माइजूलाई पनि प्रभावित पार्दछे। अनिताको प्रतिकारबाट आएको जुलुस हराएर जान्छ तर यसै कारणबाट अनिता र रमेश पुलिसको नजरबन्दमा पर्दछन् र अनिश्चितकालका लागि घरबाट निस्कन पाउँदैनन् ।

खण्ड तेह्र

तेह्रौं खण्डमा कथा राजनीतिक पाटाबाट अनिता र रमेशको प्रेमप्रसङ्गमा केन्द्रित हुन्छ । अनिता र रमेश एउटै घरमा एकान्तमा बस्दा एक-अर्काप्रति आकर्षित हुन्छन् तर अनिताको बिहे हरिबहादुरसँग पक्का भएकाले रमेशले आफ्नो पीडा व्यक्त गर्न सक्दैन । एकदिन एकान्तमा अनिताले आफ्ना मामामाइजूको इच्छानुसार हरिबहादुरसँग विवाह नगर्ने निर्णय रमेशलाई बताउँछे । सो कुरा थाहा पाएको रमेशले अनितालाई प्रेमप्रस्ताव राख्दछ र अनिताले पनि सहर्ष स्वीकार गर्दछे । तर अनिता हरिबहादुरलाई धोका दिन लागेकामा दुःखी पनि हुन्छे र रमेशलाई आफूले हरिबहादुरको तारको उत्तर सकारात्मक जवाफका साथ पठाइसकेको कुरा बताउँछे । उनीहरू छिटोभन्दा छिटो त्यसका तारको खण्डनमा नकारात्मक उत्तर पठाउन खोज्दछन् । अनिता र रमेशको प्रेम उत्कर्षमा पुग्दछ । केही समयपछि रमेशमाथि रहेको प्रतिबन्ध हटेको खबर आउँछ र रमेश रक्सौल जाने निर्णय गर्दछ तर अनिता रमेशलाई छाड्न तयार हुन्न र आफू पनि सँगै जाने निर्णय गर्दछे । त्यसपछि दुवैजना सर्वप्रथम हरिबहादुरलाई रक्सौलमै भेटी उसको विवाहको प्रस्ताव भङ्ग भएको सूचना दिन चाहन्छन् । यसरी अनिता र रमेशको रक्सौल गमनसँगै तेह्रौं खण्डको अन्त्य हुन्छ ।

खण्ड चौध

चौधौं खण्डको सुरुवातमा रमेश र अनिता प्रेमभाव लिएर रक्सौल पुग्दछन् । अनिता हरिबहादुरलाई आफूले परित्याग गरेको जानकारी कसरी दिने भन्ने सोचमा हुन्छे । रमेशले मामाको मनसाय र अनिताको स्वेच्छा प्रकट गरी हरिबहादुरलाई जानकारी दिन सल्लाह दिन्छ । रमेशलाई नेपाली काङ्ग्रेस कार्यालयमा जानुपर्ने र अनितालाई श्यामकृष्ण धर्मशालामा हरिबहादुरलाई भेट्न जानुपर्ने भएकाले बेलुकी छ बजे एक होटलमा भेट्ने वाचा गर्दै दुवै आ-आफ्नो गन्तव्यतिर लाग्दछन् । धर्मशालामा अनिताको भेट एक महिलासँग हुन्छ । अनिताले हरिबहादुरको कोठामा मनिकलाल देउजाको मुकुण्डो देख्दछे तर पनि ऊ हरिबहादुरको सत्यतथ्यबाट अज्ञात नै रहन्छे । उक्त महिलाबाट हरिबहादुर वीरगञ्जमा भएको राणासरकारको फौज र नेपाली काङ्ग्रेसबीचको लडाइँमा घाइते भएको खबर

पाउँछे। अनितालाई तत्कालीन राजनीतिक अवस्थाका कारण रमेश माझीको सुरक्षाको चिन्ता पर्दछ अनिताले डङ्कन मिसीनरी अस्पतालमा थिरबम मल्लको लास देख्दछे र हरिबहादुरलाई घाइते अवस्थामा त्यही अस्पतालमा रमेशद्वारा ल्याइन्छ। रमेशलाई हरिबहादुर नै मनिकलाल देउजा भएको थाहा हुन्छ र अनितालाई पनि जानकारी दिन्छ। अनिता र रमेशलाई उक्त अस्पतालमा आएका घाइते नेताहरूको उपचार गराउने कामको अभिभारा आइपर्छ। हरिबहादुरको अप्रेशन गर्नुपर्ने भएकाले डाक्टरले आफन्तको खोजी गर्दछ। रमेशले डाक्टर सामुन्ने हरिबहादुरकी हुनेवाला श्रीमतीका रूपमा अनितालाई चिनाउँछ र अप्रेशनमा पत्नीको स्वीकृति आवश्यक भएकाले अनिता र हरिबहादुरको विवाह गर्नुपर्ने स्थिति आउँछ। अनिता दुःखी हुन्छिन्। रमेशले हरिबहादुरका सट्टा अनितालाई सिन्दूर लगाइदिन्छ किनकि हरिबहादुर अशक्त छ। सरकारी फौजका तर्फबाट आइते मगर घाइते भएर त्यही अस्पतालमा आइपुग्दछ र उपचारको क्रममा उसको मृत्यु हुन्छ। अप्रेशनपछि हरिबहादुर बच्दछ तर उसको पुरुषार्थ बच्दैन। ऊ हिँड्न डुल्न केही काम गर्न असक्षम हुन्छ। त्यही समयमा रमेशलाई तुरुन्त भैरहवा काङ्ग्रेस कार्यालयमा हाजिर हुने आदेश आउँछ, रमेश भैरहवातिर लाग्दछ। अनिताले एक प्रत्यक्षदर्शीमार्फत युद्धमा आइते मगर र हरिबहादुर एक-अर्कालाई नचिनीकन पक्ष-विपक्ष भएर युद्ध गरेको कुरा थाहा पाउँदछे। यससँगै चौधौं खण्डको अन्त्य हुन्छ।

खण्ड पन्ध्र

हरिबहादुर घर स्याङ्जा फर्कन असम्भव भएकाले वीरगञ्जमै पत्नी अनिताका साथ डेरा लिएर बस्दछ। नेपालमा राजनीतिक परिवर्तन भएर राणा शासनको अन्त्य हुन्छ र राणा काङ्ग्रेसको संयुक्त मन्त्रिमण्डलको स्थापना हुन्छ। यस खण्डमा नेपालको तत्कालीन राजनीतिक अवस्था नेपाली काङ्ग्रेसमा देखिएको मतभेद एवम् केही सुधारात्मक कार्यहरूको चर्चा गरिएको छ। यी सबैको खबर हरिबहादुरले अखबारमार्फत् पाउँदछ। अनिता अपाङ्ग पतिलाई स्याहार्दै गृहस्थीमा अल्झिन्छे तर उसको मनमा अझै पनि रमेश हुन्छ। एकदिन भैरहवाबाट पिउन उनीहरूको डेरामा बास बस्न आइपुग्दछ। रमेश माझीको बिहेको खबर सुनाउँछ तर उक्त रमेश माझी अर्कै हुन्छ। अनिता र हरिबहादुर रमेशको बिहेको खबर सुनी छक्क पर्दछन्। अनिता एक्लै कोठामा गएर रुन थाल्दछे। केही समय पछि हरिबहादुरले अनितालाई अखबारमार्फत भारतीय राजनीतिको चर्चा सुनाउँदछ। नेपालमा अन्तरिम

मन्त्रीमण्डल भङ्ग हुन्छ र नेपाली काङ्ग्रेस फुट्दछ। हरिबहादुरले पाउने आर्थिक सहयोग अब छ महिनासम्मका लागि मात्र हुन्छ। यही निराशाजनक अवस्थामा हरिबहादुर अनितालाई अर्को विवाह गर्ने सल्लाह दिन्छ। रमेशको बिहेको खबर पाएकी अनितामा कसैसँग बिहे गर्ने चाहना हुँदैन र हरिबहादुरको कुरा सुनेर रिसाउँछे। उनीहरू दिनदिनै आर्थिक समस्यामा अल्भिन पुग्दछन्। समाधानका लागि काठमाडौं जाने निर्णय गर्दछन्। अनितालाई काठमाडौंबाट मखन घर्तीको पत्र आउँछ। जसमा मखनले कम्युनिष्ट पार्टीमा लागेको खबर दिन्छे। भरिया साथमा लिएर अनिता र हरिबहादुर काठमाडौं पुग्दछन्। गोतामथोकतिर लाग्दै गर्दा उनीहरूमाथि बाघको आक्रमण हुन्छ तर ती बाघ साँच्चिकै बाघ नभएर अनिताका भाइबहिनीहरू हुन्छन्। नक्कली काङ्ग्रेसको अत्याचारको कारण उनीहरूले पेट पाल्नका लागि बाघको आकृति बनाएर बटुवा लुट्ने गरेका रहेछन्। सबै जना गोतामथोक पुग्दछन्। अनिता आफ्नो घर डढेर आँगनमा थुप्रो परेको देख्दछे। प्रत्यक्षदर्शीबाट अनिताले फटाह चन्द्रकान्त दाहालले नक्कली काङ्ग्रेस बनी आइते मगरलाई राणाको दलालको संज्ञा दिएर उनीहरूको घर आगो लगाइदिएको थाहा पाउँछे। त्यस्तै अनिताले विमला र आफ्नी फुपूको पनि देहान्त भइसकेको खबर प्राप्त गर्दछे। गोतामथोकमा उसलाई बास दिन कोही तयार हुँदैनन्। अनितालाई विविध लाञ्छना लगाई उसको विरोध गर्दछन्। अनिताका भाइबहिनीहरूलाई पनि चोर, डाँका भनी धपाउँछन्। अनिता र हरिबहादुर बसोबासका खोजीमा ओढारमै फर्कने विचार गर्दै बनतिर लाग्दछन् र यस खण्डको अन्त्य हुन्छ।

खण्ड सोह्र

रक्सौलको आठ महिनाको बसाइपछि, लहरिया, पटना, कलकत्ता गरेर पूरा वर्षदिन घुम्दा पनि केही उपाय नलागेको गोथासो विश्वेश्वरप्रसाद र हरिबहादुरका बीचमा भएको थियो। वीरगञ्जमा भएको राणासरकार र काङ्ग्रेस फौजबीच भएको लडाइँमा घाइते भएको हरिबहादुर उपचारको क्रममा आर्थिक अवस्थामा अत्यन्त पीडित भएको कुरा सुनाउँछ। कोइरालाले हरिबहादुरलाई सुवर्णशमशेरसँग भेट्नका लागि सिफारिस गर्दछन्। सुवर्ण काङ्ग्रेस पार्टीका कोषाध्यक्ष थिए। उनले आर्थिक सहयोग गर्दछन् कि भन्ने मनसायले भेट्न गएका थिए। तर नेपालको पूर्व मेचीदेखि पश्चिम महाकालीसम्म रक्तपात फैलिएको थियो। कसलाई सहयोग गर्ने नगर्ने भन्ने बारेमा विवाद थियो। चिन्ताजनक स्वास्थ्य अवस्थामा पनि राष्ट्रियताको भावनाले ओतप्रोत भएको हरिबहादुर देशका निम्ति चिन्ता व्यक्त गर्दछ।

मार्क्सवाद-लेनिनवाद-माओवादी कृषक र मजदुरलाई शोषणमुक्त गर्न साम्यवादी नारा लिएर आन्दोलन चर्काएका थिए। त्यस साम्यवादी प्रभावलाई रोक्न अमेरिकालगायतका राष्ट्रले साना-साना राष्ट्रलाई काखी च्यापेर समाजवादको नाराका माध्यमबाट शोषणरहितको जीवनको सिर्जना गर्न आवाज बुलन्द पारे। दुवै पक्षलाई उत्तिकै च्यालेन्ज थियो। दुवै पक्षले आ-आफ्ना अडानहरू छाडेपछि स-साना राष्ट्रलाई बुई बोकिरहनु परेन र नेपालजस्ता राष्ट्रको प्रजातन्त्र सङ्कटमा पर्‍यो। 'जी रहे तो घी पिए' विचारको बीजारोपाणसँगै अस्त्रको नाश गरे। प्रसङ्ग परिवर्तन गरी वीपीले पार्टीको कमजोरी औंल्याउनतिर लागे। १. प्रचारको कमी, २. पार्टी खारिन नपाएको, ३. अन्तर्राष्ट्रिय वातावरणमा विपरीत वातावरण। अनिताले पनि ढोकाबाट सबै कुरा सुनी बसेकी छ। हरिबहादुरलाई आफ्नो कार्यकालमा अफिसका रूपमा प्रयोग गरेको कोठा हेर्न मन हुन्छ। हरिबहादुरलाई कंसाकारले चर्को-चर्को स्वरमा काठमाडौं कहिले आउनुभयो भन्दै हरिबहादुरसँग समसामयिक राजनीतिका बारेमा कुरा हुन्छ। कलकत्तामा सँगै लेखेको घोषणा-पत्र हरिबहादुरलाई कंसाकारले देखाउँछ र त्यहाँबाट बिदा हुन्छ। हरिबहादुर पनि इटुमबहालभित्र प्रवेश गर्छ। मनिकलाल देउजाको अफिसमा अहिले पुलिस आईजी, डीआईजी तथा पूर्ण खवास भित्र सफा गर्न लागेका थिए। भित्ताहरूमा नेताहरूका फोटा टाँसिएका थिए। यस्तै देशको बारेमा चिन्ता व्यक्त गर्दछ। जुनसुकै सेना पनि फोहोरबाट मुक्त नभएको निष्कर्ष छ ऊ किंकर्तव्यविमूढ हुन्छ। अशक्तता बढ्दै गएकोले उसलाई उपचारार्थ वीर अस्पतालमा पुर्‍याइन्छ। उसको नाजुक अवस्था देखेर आत्तिएकी अनिता नेपाली काङ्ग्रेसको कार्यालयलाई जानकारी गराउन बाहिरिन्छे र बाटामा भेट भए जतिसँग गुहार माग्दछे। उसका शुभचिन्तकहरू सम्पूर्ण अस्पतालमा उपस्थित हुन्छन्। सुवर्णले मात्र उपचार कक्षमा प्रवेश पाउँछ। उनले हरिबहादुरको प्रशंसाको पुल बाँध्दछन्। सारा नेपालीहरूलाई शानसँग बाँच्न पाउने अधिकार दिलाउने हजुरको रगत र पसिना हो, साथै मलाई पनि स्वदेशमा भित्र्याउने हजुर नै हो, यो समय गफ गर्ने होइन उपचारका क्रममा आराम गर्नुपर्दछ ठीक भएपछि देश र नरेशको सेवा गरौंला भन्दै उसलाई सम्झाइरहेको हुन्छ। उसले अन्तिममा "का. कां क्रान्तिको स्व. स्व. स्व. पूरा होला सकी नसकी वाक्य पूरा गर्छ। भौतिक चोलाबाट बिदा लिएको जानकारी डाक्टरले गराएपछि अनिताको आँखा रसाउँछ यससँगै यो खण्ड सकिन्छ।

pk;+xf/ -v08 ;q_

राजनीतिक कार्यकर्तामाथि अनिताले घाइते अवस्थादेखि मृत्युपर्यन्तसम्म ठूलो दया

राखी । परन्तु कुनै दिन पनि हरिबहादुरको प्रेममा परिन । कायेनवाचामनसा कुमारी रहेकी अनिताले अन्य व्यक्तिको प्रणय वाचाबाट मुक्त रहन पशुपति आर्यघाटमा विधवाका सम्पूर्ण विधिहरू अपनाई । अन्तिम संस्कारपछि विधवा बारी । अनितालाई रमेशको यादले सताएको थियो । छाती पिटीपिटी रोई । साथीहरूसँग राजनीतिक गफ गरी र मखन घर्ती अन्य पार्टीमा सदस्य बन्न गएको थाहा पाई । विधवा बार्नुपर्ने भएकाले विधवा आसनको अभावमा उनलाई गोतामेथोकको जङ्गलमा पुऱ्याइन्छ ।

चन्द्रकान्तलाई केन्द्रीय कार्यलयबाट सदस्यता प्राप्त भएको छैन । अनिता कुन कारणवश आफ्नो विवाह हरिबहादुरसँग भएको हो स्पष्ट पार्न चाहन्छे । तर मख्खन त्यहाँ उपस्थित छैन । मलामीको पछि-पछि हिँड्नेहरूमा भैरहवाबाट सरुवा भएर केन्द्रमा आएको रुद्रमान चन्द्रकान्त र आफू निर्दिष्ट स्थानमा पुगे । उही कन्दरा उही भाइबहिनी बाघभालुको डर भएको ठाउँ दिदी त्यहाँ पुग्ने बित्तिकै बहिनीले उसलाई कसैले दिइछाडेको चिठी दिन्छे । त्यो चिठी रमेश माझीले पठाएको हुन्छ । अनिता आफ्नी पत्नी भएको र विशेष कारणवश हरिबहादुरकी श्रीमती हुनुपरेको व्यहोरा उल्लेख गरिएको हुन्छ र छिट्टै प्रीतिभोजको प्रबन्ध मिलाई लिन आउने जानकारी हुन्छ । रुद्रमानलाई सम्पूर्ण कुरा ढाँट्नमा दृढ देखिए पनि पहिले उसले सुनाएको समाचार र आजको पत्रबीच विवादास्पद देखिएकाले अनिता पत्र नदेखाई मन मान्दैन । आफू स्पष्ट हुन पनि पत्र उसलाई देखाउँछे ।

पत्र पाएपछि अनिताको खुसीको सीमा रहेन । रुद्रमान चराचुरुङ्गीको वास प्रत्यागमन हुने बेलामा बिदा मागी टाढा जान्छ । रमेशको आगमन हुन्छ । दुवै भावविभोर भई अवर्णनीय मायाले छताछुल्ल हुँदै उठेको उत्तेजनाको सन्नटा जमिरहन्छ । रमेश वारेन्टको कारण हरिबहादुरलाई भेट्न आउन नसेकको स्पष्ट पार्दछ । पार्टीमा काम गर्ने सक्रिय कार्यकर्तालाई पक्रने नीतिअनुसार ऊ समातिने भएको छ । चुनावको माग गरेर पार्टीले सत्याग्रह गर्ने भएको छ । अनिताले पनि यो कुरा बुझ्दछे र आफू पनि सत्याग्रही बन्दछे ।

$=!=#= syfgssf] ;|f]t

कुनै पनि उपन्यासकारले आफ्नो उपन्यासको कथा कुनै न कुनै स्रोतबाट ग्रहण गरेको हुन्छ । त्यस्ता स्रोतबाट प्राप्त सामग्रीलाई उपन्यासकारले आफ्ना कल्पनाका रंगहरू पोती नयाँ सृजनाको आविष्कार गर्दछ । संस्कृत साहित्यमा नाटकको सन्दर्भमा विशेष गरी

कथानकका तीनवटा स्रोत मानिएको पाइन्छ (थापा, २०५०:६४)। पहिलो इतिहासपुराण दन्त्य कथामा आधारित कथानक जसलाई प्रख्यात भनिन्छ। त्यसै गरी दोस्रो उत्पाद जसमा रचनाकारको विशुद्ध मौलिक कल्पनाद्वारा सृजित कथानक हुन्छ। यही क्रममा तेस्रो मिश्रित स्रोत हो यो प्रख्यात र उत्पाद्यको मिश्रणबाट कथा निर्माण हुन्छ। पाश्चात्य साहित्यतर्फ हेर्ने हो भने एरिस्टोटलले ट्रेजिडीको व्याख्या गर्ने क्रममा कथानकको तीनवटा स्रोतको उल्लेख गरेका छन्। ती हुन् दन्त्यकथा, इतिहास र कल्पना। यसै गरी केही समीक्षकहरूले उपन्यासकै स्रोत केलाउने क्रममा आजका उपन्यासमा प्रयोग हुने कथानकका स्रोतहरूलाई सामान्यत पाँच किसिममा बाँडेका छन् - इतिहास, यथार्थ, मिथक, रागात्मक सौन्दर्य र स्वैरकल्पना (बराल र एटम, २०५८:२५)। इतिहासमा घटिसकेका घटनालाई आधार मानेर उपन्यास लेखेमा त्यस्ता उपन्यासको स्रोत इतिहास हुन्छ। नेपाली साहित्यमा डायमनशमशेरको **वसन्ती** तथा **सेतो बाघ**को कथानक इतिहासमा आधारित छ। आफ्ना वरिपरि घटेका घटनाहरूलाई उपन्यासकारले आफ्ना निरीक्षण क्षमताका माध्यमबाट ग्रहण गर्दछ। समाजका स्थूल घटनालाई आधार मानेर उपन्यास लेखेमा त्यस उपन्यासको कथावस्तुको स्रोत यथार्थ हुन्छ। मानवीय सूक्ष्म एवम् आन्तरिक दृष्टिबाट मनोवैज्ञानिक उपन्यासको कथानक लिइएको हुन्छ। उदाहरणका रूपमा हृदयचन्द्रसिंह प्रधानको **एक चिहान** बाह्य यथार्थको अनुभव हो भने गोविन्द गोठालेको **पल्लो घरको झ्याल** सूक्ष्म यथार्थमा आधारित छ। अति काल्पनिक एवम् प्रचलित पौराणिक सन्दर्भ दन्त्यकथा लोककथा आदिमा आधारित उपन्यासको कथानकको स्रोत मिथक हो। विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाको **सुम्निमा**लाई यसको उदाहरणका रूपमा लिन सकिन्छ। अनुरागविराग आशा एवम् निराशा मस्तिष्कको पलायित अवस्था आदि भावात्मक कुराबाट कथानक ग्रहण गरिएमा त्यस कथानकको स्रोत, रागात्मक सौन्दर्य हो। रूपनारायण सिंहले **भ्रमर** मा रागात्मक सौन्दर्यलाई कथानकको स्रोतका रूपमा लिएका छन्। त्यसै गरी यथार्थको अयथार्थ प्रस्तुति अथवा सामान्य जीवनमा असम्भव लाग्ने घटनाहरूलाई आधार बनाएर लेखिएको उपन्यासको स्रोत स्वैरकल्पना हो। मनुजबाबु मिश्रको **स्वप्न सम्मेलन**को कथानकको स्रोत स्वरैकल्पना हो।

यसरी कथानकको स्रोतलाई केलाउँदा **अनिता** उपन्यासको स्रोत इतिहास र यथार्थ दुवै हुन्। डायमनशमशेर राणाले २००७ साल वरिपरि नेपाली राजनीतिमा घटेका घटनाहरूमा आधार बनाएर अनिता उपन्यासको रचना गरेका छन्। विश्वेश्वरप्रसाद

कोइराला, सुवर्ण शमशेर, पदमशमशेर, गणेशमान सिंहजस्ता नेपाली राजनीतिक इतिहासका पात्रहरू सचित्र उतारिएका छन् । त्यसैले यस उपन्यासको कथानकको स्रोत इतिहास हो । नेपाली राजनीतिमा भारतीय राजनीतिक उथलपुथलले पारेको प्रभाव, राणा शासनविरुद्ध नेपालीहरूले गरेको आन्दोलन आदि घटनाहरू इतिहासबाट लिएका हुन् । राणा शासन अन्त्यका लागि नेपाली जनताबाट उठेको आवाजको प्रतिनिधित्व अनिता, हरिबहादुर, रमेश माझी आदि पात्रहरूले गरेका छन् । यसरी राणा शासन अन्त्यका निमित्त नेपाली काङ्ग्रेसले खेलेको भूमिका र विभिन्न पार्टीका कार्यकर्ताहरूको जीवनमा परेको असरका बारेमा यस उपन्यास लेखिएको छ। यसरी इतिहास र यथार्थलाई मिश्रण गरी **अनिता** उपन्यास लेखिएकाले संस्कृत साहित्यका सन्दर्भमा यस कथानकको स्रोत मिश्रित किसिमको देखिन्छ ।

$=!=$= clgtf pkGof;sf] syfgssf] ljsf;qmd

आख्यात्मक कृति लेख र रचनाहरूमा कथानकको ठूलो भूमिका हुन्छ । इतिहास र यथार्थमा संरचित आख्यानात्मक कृतिभित्र कथानकको विकासक्रम पहिल्याउन सकिन्छ । उपन्यास पनि आख्यात्मक रचना भएकाले यसको कथावस्तु आङ्गिक दृष्टिले पूर्ण हुनुपर्दछ । एरिस्टोटलले दुःखान्त नाटकका सन्दर्भमा कुनै पनि कथानकले पूर्ण जीवन पाउनका लागि त्यसको कथा आदि, मध्य र अन्त्यको सहज आङ्गिक विकास हुनुपर्ने कुरा उल्लेख गरेका छन् । यसरी कथानकको आदि, मध्य र अन्त्यको समुचित विन्यास नै कथानकको आङ्गिक विकास हो ।

हामीले अध्ययन गर्न खोजेको कृति **अनिता** उपन्यासको सूक्ष्म अध्ययन गर्दा यसको कथानकलाई आदि, मध्य र अन्त्यमा सजिलै छुट्याउन सकिन्छ । यस उपन्यासको कथावस्तु प्रमुख पात्र अनिताको जीवन वरिपरि घुमेको छ । हरिबहादुर अनिता र रमेशको त्रिकोणात्मक प्रेममा आधारित कथावस्तुले २००७ साल वरिपरि घटेका राजनीतिक घटनाहरूको पनि सचित्र वर्णन गरेको छ ।

उपन्यासको सुरुवात अनिता र उसको साथी विमलाको आपसी वार्तालापबाट सुरु भएको छ । आरम्भमा मुख्य चरित्र अनिता र हरिबहादुर (मनिकलाल देउजा) को सामान्य चिनारी र देशमा बढ्दै गइरहेको राजनीतिक क्रान्तिलाई समावेश गरिएको छ । उपन्यासको आदि भागमा हरिबहादुर र अनिताको बिहेको तयारी गरिएको हुन्छ । हरिबहादुर विवाहखर्च जुटाउन सुवर्णशमशेर कहाँ जाने, थिरबम मल्लको सल्लाहले विवाहभन्दा राजनीतिमा सक्रिय

रहने, अनिता राजनीतिक चेतनाले गर्दा राणा शासनको अन्त्यका विरुद्ध लाग्ने आदि घटनाहरू यस भागमा देखाइएका छन् । परम्पराले बाँधिएकी अनिता आफूसँग विवाह हुन लागेको केटाको फोटो हातमा लिएर विवाहको प्रतीक्षामा बसेकी हुन्छे त्यही क्रममा उसको भेट रमेश माझीसँग हुन्छ । अनिता रमेशप्रति आकर्षित हुन्छे । विवाहको लगन जुरेकी अनिता रमेश र हरिबहादुरबीच प्रेमको द्वन्द्वमा परी गल्ती गरेको महसुस सातौं खण्डमा गर्दै आदि भागको अन्त्य हुन्छ ।

अनिता उपन्यासको मध्य भाग विस्तारित छ । चन्द्रकान्त दाहालको षड्यन्त्रले अनिताले घर छोड्नुपर्ने बाध्यात्मक परिस्थिति, हरिबहादुर अर्थात् मनिकलाल देउजाको सहयोगमा दार्जिलिङ जाने बन्दोबस्त, रमेश र अनिता एकअर्काप्रति बढ्दो आकर्षणजस्ता घटनाहरू मध्य भागमा देखाइएको छ । चन्द्रकान्त दाहाल अनितालाई दरबारिया बनाउन खोजेको प्रस्ताव अनिताबाट अस्वीकार भएपछि अनितालाई घर छोड्नुपर्ने परिस्थिति आइपर्छ । हरिबहादुर राजनीतिमा मनिकलाल देउजाको भेषमा रहेको हुन्छ र त्यस विषम परिस्थितिमा अनितालाई मद्दत गर्न आइपुग्छ । उसैले अनितालाई रमेश माझीको साथ लगाएर अनिताको मामा घर पठाउने प्रबन्ध गर्छ । दार्जिलिङमा अनिता र रमेश एकअर्काप्रति झनै आकर्षित हुन पुग्दछन् । अनिताका मामामाइजू उसको बिहे अशिक्षित पहाडी युवक हरिबहादुरसँग हुन लागेकामा विरोध जनाउँछन् । रमेशप्रति आकर्षित भएकी अनिता मामामाइजूको प्रस्तावलाई स्वीकार्छे र हरिबहादुरसँग बिहे नगर्ने निर्णय गर्दछे । त्यसपछि अनिता र रमेशको प्रेम उत्कर्षमा पुग्दछ । हरिबहादुर रक्सौलमा छ भन्ने जानकारी पाएकी अनिता उसको बिहे प्रस्ताव भङ्ग भएको सूचना दिन रमेशको साथमा रक्सौल पुग्दछे । त्यहाँ हरिबहादुर घाइते अवस्थामा हुन्छ । अनिता र रमेशले हरिबहादुर र मनिकलाल देउजा एउटै व्यक्ति भएको जानकारी पाउँदछन् । हरिबहादुरको उपचारार्थ रमेशले अनितालाई डाक्टर सामु हरिबहादुरकी हुनेवाली श्रीमती भनेर चिनाउँदछ तर बाध्यात्मक परिस्थितिमा परेर हरिबहादुर र अनिताको विवाह गर्नुपर्ने देखिन्छ । अशक्त हरिबहादुरका सट्टा रमेशले अनितालाई सिन्दूर लगाइदिन्छ । आफूले हृदयबाट साँचो प्रेम गरेकी अनितालाई रमेश माझीले हरिबहादुरसँग सुम्पन्न पर्ने बाध्यात्मक परिस्थिति नै यस उपन्यासको चरम बिन्दु हो । त्यसपछि रमेश भैरहवातिर लाग्छ भने अनिता र हरिबहादुर वीरगञ्जमा गृहस्थी जीवनको सुरुवात गर्दछन् । यस्ता घटनाहरूको चर्चा चौधौं खण्डसम्म हुँदै उपन्यासको मध्य भागको अन्त्य भएको छ ।

उपन्यासको अन्त्य भागमा हरिबहादुर र अनिताले भोग्नुपरेको आर्थिक सङ्कट, अनिताको अझै पनि रमेशप्रतिको प्रेम, रमेशको बिहे भएको भन्ने अवास्तविक खबरबाट दु:खी अनिता, हरिबहादुरको मृत्यु एवम् रमेश अनिताको पुनर्मिलनजस्ता घटनाहरूको चर्चा यस भागमा गरिएको छ। अशक्त हरिबहादुर र अनिता चरम आर्थिक सङ्कटबाट गुज्रिन्छन्। आर्थिक सहयोगको खोजीमा काठमाडौं आइपुग्दछन् तर कसैबाट आर्थिक सहयोग पाउँदैनन्। उल्टै नक्कली काङ्ग्रेस बनेका चन्द्रकान्त दाहालको प्रगति देख्दछन्। यसै अवस्थामा काठमाडौंको वीर अस्पतालमा हरिबहादुरको मृत्यु हुन्छ। त्यसको केही समयपछि विधवा अनितालाई स्वीकार्न रमेश माझी आइपुग्छ। रमेश र अनिताको साँचो प्रेमको जितसँगै अनिता उपन्यासको अन्त्य भएको छ। यसरी अनिता र रमेश माझीको प्रेमको बीचमा आउका सबै सङ्कटहरु पार हुनु सङ्घर्ष ह्रासको स्थिति हो । उपन्यासको सत्रौं खण्ड (उपसंहार) कथानकको पनि उपसंहार हो ।

यस प्रकारले **अनिता** उपन्यासको कथानक तत्कालीन सामाजिक, राजनीतिक पृष्ठभूमि आधारित रहेको र उपन्यासमा यो आदि, मध्य र अन्त्यका क्रममा क्रमशः अगाडि बढेर सुखमा टुङ्गिएको छ । यसल अन्त्यमा मुख्यतः अनिताको चरित्रलाई आदर्शका रुपमा प्रस्तुत गरेको छ । मनमा रमेश माझीको लागि प्रेम भएर पनि सच्चा हृदयले अपाङ्ग पतिलाई नमन र धनले सेवा गरेर बसेकी अनिता उदाहरणीय रुपमा प्रस्तुत भएकी छ । यसरी हेर्दा यो उपन्यासको कथानकलाई सामाजिक, राजनतिक कथामा आधारित, पूर्ण संरचना भएको, द्वन्द्व सङ्घर्षले भरिपूर्ण सुखान्त र सरल कथानक भन्न सकिन्छ ।

$=@= clgtf pkGof;sf] rl/qlrq0f

कुनै पनि उपन्यासका लागि चरित्रचित्रणको महत्त्वपूर्ण स्थान रहेको हुन्छ। कुनै पनि उपन्यासभित्र कुनै विशेषता बुझाउन व्यवस्थित रूपले प्रयोग गरिने मानव वा मानवेतर प्राणीलाई चरित्र वा पात्र भनिन्छ (बराल र एटम, २०५८:३०)। अर्को शब्दमा भन्नुपर्दा आख्यानमा आउने व्यक्तिलाई नै पात्र भनिन्छ। ती चरित्रहरूको उपन्यासमा हुने उपस्थितिलाई चरित्रचित्रण भनिन्छ (शर्मा, २०५५:१२४)। उपन्यासकारले संवाद र क्रियाद्वारा यस्ता चरित्रहरूको छुट्टै संसार निर्माण गरेका हुन्छन्। उपन्यासलाई सजीव बनाएर कथानकलाई गति दिने महत्त्वपूर्ण जिम्मेवारी पात्रको हुन्छ। उपन्यासमा प्रयोग गरिने यस्ता पात्रका आ-आफ्नै चारित्रिक विशेषता हुन्छन्। तिनै चारित्रिक विशेषताका आधारमा

चरित्रहरूको विश्लेषण गर्नुपर्ने हुन्छ । त्यसरी नै अनिता उपन्यासमा प्रयोग भएका विभिन्न चरित्रहरूलाई विभिन्न आधारहरूमा वर्गीकरण गरी विश्लेषण गर्नु सान्दर्भिक हुन्छ ।

$=@=! rl/qx¿sf] juL{s/0f

अनिता उपन्यास ऐतिहासिक यथार्थवादी उपन्यास हो । जसले गर्दा यसमा प्रयोग भएका पात्रहरूमध्ये कुनै नेपालको राजनीतिक इतिहासबाट लिइएका छन् भने कुनै उपन्यासकारका मौलिक सिर्जनाहरू छन् । राणा शासनको अन्त्यका लागि नेपाली काङ्ग्रेसले निर्वाह गरेको भूमिका र अनिता हरिबहादुर र रमेश माझीजस्ता कार्यकर्ताहरूले त्यस आन्दोलनमा गरेको योगदानका बारेमा **अनिता** उपन्यास लेखिएको छ ।

अनितामा २५ भन्दा बढी पात्रहरूको उपस्थिति देखिन्छ, जसमध्ये कसैको प्रत्यक्ष भूमिका छ भने कसैको अप्रत्यक्ष भूमिका छ । यस उपन्यासमा आएका सबै पात्र मानवीय नै छन् । कुनै पात्रलाई औपचारिक नाम दिइएको छ भने कसैलाई अनौपचारिक नाताले चिनाउने काम गरिएको छ । यस उपन्यासमा उच्च वर्गीय पात्रदेखि निम्न वर्गीय पात्रहरू समेत समावेश गरी उपन्यासलाई पूर्णता दिइएको छ । यसरी यस उपन्यासमा पात्रहरूको चयनमा विविधता देख्न सकिन्छ ।

अनितामा प्रयोग गरिएका चरित्रहरू अनिता मगर, हरिबहादुर मगर, रमेश माझी, बिमला, चन्द्रकान्त दाहाल, पूर्ण खवास, चालिसे बाजे, आइते मगर, सुवर्णशमशेर, वी.पी., थिरवम मल्ल, कंसाकार, गणेशमान, मातृका, सुशीला कोइराला, बहादुरशमशेर, अनिताकी फुपू, मखन घर्ती, मखन घर्तीको दाजु, अनिता मगरका मामामाइजू, भाइबहिनी, उपचारार्थ खटिएका डाक्टर, रक्सौल धर्मशालाकी महिला, रुद्रमान (पार्टीको पियन) किसान र किसानकी पत्नी, गाउँलेहरू आदि हुन् । यी पात्रहरूलाई लिङ्ग, कार्य, प्रवृत्ति, स्वभाव, जीवनचेतना, असमानता र आबद्धताका आधारमा निम्नअनुसार वर्गीकरण गरी अध्ययन गर्न सकिन्छ ।

-s_ lnËsf cfwf/df rl/qsf] juL{s/0f

उपन्यासमा प्रयोग गरिएका पात्रहरूको प्राकृतिक जात छुट्याउने आधार लिङ्ग हो । यस आधारमा पात्रहरू पुलिङ्गी र स्त्रीलिङ्गी गरी दुई प्रकारका हुन्छन् । पात्रहरूको बाह्य स्वभाव, वर्णन, नामकरण एवम् प्रयुक्त क्रियापदबाट उनीहरको लिङ्ग छुट्याउन सकिन्छ । यस उपन्यासमा प्रयोग गरिएका पात्रहरूमा पुरुष पात्रअन्तर्गत हरिबहादर, रमेश, चन्द्रकान्त,

आइते मगर, सुवर्ण शमशेर, वी.पी., थिरबम, कंसाकार चालिसे बाजे, बहादुरशमशेर, गणेशमान सिंह, रुद्रमान आदि जस्ता पात्रहरू पर्दछन् । अनिता, विमला, मखन घर्ती, मखन घर्तीकी आमा, सुशप्ला कोइराला, अनिताकी माइजू, रक्सौल धर्मशालाकी महिला आदि यस उपन्यासमा प्रयोग भएका स्त्री पात्रहरू हुन् ।

-v_ sfo{sf cfwf/df rl/qx¿sf] juL{s/0f

उपन्यासमा प्रयोग भएका सबै पात्रहरूको भूमिका समान हुँदैन। कुनै पात्रले उपन्यासमा सबैभन्दा बढी कार्य गरी कथावस्तुलाई अगाडि बढाएका हुन्छन् भने कुनै पात्रहरू ज्यादै थोरै भूमिका निर्वाह गरी न्यूनतम कार्य गर्ने हुन्छन्। यस आधारमा पात्रहरूलाई प्रमुख, सहायक र गौण गरी छुट्याउन सकिन्छ ।

अनिता उपन्यासमा प्रयोग भएका विभिन्न पात्रहरूमध्ये अनिता, हरिबहादुर र रमेशलाई प्रमुख पात्रका रूपमा लिन सकिन्छ। शीर्ष भूमिकामा देखिएकी अनिताका क्रियाकलापहरूको वर्णन उपन्यासको सुरुदेखि अन्त्यसम्म गरिएको छ। त्यस्तै अनितासँग बिहे छिनेको हरिबहादुर केही खण्डपछि मनिकलाल देउजामा परिवर्तन भए तापनि उसको वर्णन अन्त्यसम्म देखा परेको छ। रमेश माभी अनितालाई प्रेम गर्ने र अन्त्यमा अनितालाई स्वीकारी विवाह बन्धनमा बाँधिने भएकाले रमेशलाई प्रमुख पात्रका रूपमा लिन सकिन्छ। त्यसै गरी चन्द्रकान्त दाहाल, सुवर्णशमशेर, आइते मगर, थिरबम मल्ल, अनिताका मामामाइजू, अनिताकी फुपू, मखन घर्ती, रुद्रमान आदि सहायक पात्रहरू हुन् । यी पात्रहरूले उपन्यासको कथावस्तुमा केही न केही भूमिका निर्वाह गरेका छन्। त्यस्तै अनिताका भाइबहिनी, मखन घर्तीका दाजु, गणेशमान सिंह, बहादुरशमशेर आदि गौण पात्रहरू हुन्, जसले कथावस्तुमा ज्यादै थोरै योगदान पुऱ्याएका छन् ।

-u_ k|j[lQsf cfwf/df rl/qx¿sf] juL{s/0f

उपन्यासका पात्रहरूलाई प्रवृत्तिका आधारहरूमा अनुकूल र प्रतिकूल गरी दुई वर्गमा विभाजन गर्न सकिन्छ। अनुकूल पात्रहरूले सकारात्मक भूमिका निर्वाह गरी पाठकहरूको सहानुभूति प्राप्त गर्दछन् । प्रतिकूल पात्रहरूले नकारात्मक भूमिका निर्वाह गरी पाठकहरूबाट घृणा प्राप्त गर्दछन्। यसै आधारमा अनुकूल प्रवृत्तिको प्रमुख प्रारूप पात्र नायक हुन्छ भने स्त्री पात्र नायिका हुन्छ। प्रतिकूलमा प्रमुख पुरुष पात्र खलनायक हुन्छ भने स्त्री पात्र खलनायिका हुन्छे। **अनिता** उपन्यासमा प्रमुख पात्रका रूपमा देखा परेका अनिता हरिबहादर

र रमेश अनुकूल प्रवृत्तिका रहेका छन् । राणा शासन अन्त्यका लागि आफ्नो ज्यानको बाजी थापेर त्यस विरुद्ध अग्रसर हुने यी पात्रहरूले गरेका सबै कार्यहरू सकारात्मक छन् । त्यसैले यिनलाई अनुकूल प्रवृत्तिका पात्रहरू मान्न सकिन्छ । त्यस्तै सुवर्णशमसेर, अनिताका मामामाइजू, विमला, थिरबम मल्ल, कंसाकार, मखन घर्ती आदि अन्य अनुकूल पात्र हुन् । त्यस्तै अनितालाई सरकारी जासुस हो भनी झुटो खबर फैलाउने अनिताको घरमा आगो लगाइदिने चन्द्रकान्त दाहाल प्रतिकूल पात्र हो । यसका अलावा अनिताकी फूपू जनरेल शमशेर, आइते मगर आदि अन्य प्रतिकूल पात्रमा रूपमा उपन्यासमा देखा परेका छन् ।

-3_ :jefjsf cfwf/df rl/qsf] juL{s/0f

यस आधारमा पात्रहरूलाई गतिशील र गतिहीन गरी दुई वर्गमा विभाजन गर्न सकिन्छ । परिस्थितिअनुसार आफ्नो स्वभाव, सिद्धान्त र जीवनधारालाई परिवर्तन गर्ने पात्र गतिशील हुन्छन् भने उपन्यासको प्रारम्भदेखि अन्त्यसम्म उस्तै रहने पात्र गतिहीन वर्गका हुन्छन् ।

अनिता उपन्यासमा प्रयोग भएका पात्रहरूमा अनिता हरिबहादुर चन्द्रकान्तजस्ता पात्रहरू गतिशील पात्रका रूपमा देखिन्छन् । सुरुमा काठमाडौंको विद्यालयमा अध्यापन गराउने अनिता विस्तारै राजनीतिक चेतनासँगै राणा शासन विरोधी प्रमुख कार्यकर्ताका रूपमा देखिन्छे । रमेशको प्रेममा परेकी अनिता हरिबहादुरकी विधवा हुँदै पुनः रमेशकी जीवनसंगिनी बन्न पुग्दछे । यसरी **अनिता** उपन्यासको सुरुदेखि अन्त्यसम्ममा परिवर्तन भएकीले उसलाई गतिशील पात्रका रूपमा लिन सकिन्छ । त्यस्तै सुरुमा बृटिस गोर्खामा भर्ती भएको र आफ्नो विवाहखर्च जुटाउन हिँडेको हरिबहादुर पछि मनिकलाल देउजा नामक भूमिगत राजनीतिक कार्यकर्ता बन्दछ । त्यसैले हरिबहादुर पनि गतिशील पात्र हो । उपन्यासमा आएका अन्य पात्र रमेश माझी, सुवर्णशमशेर, थिरबम मल्ल, कंसाकार, आइते मगरजस्ता पात्रहरूको स्वभावमा खासै परिवर्तन पाइँदैन । त्यसकारण यी पात्रहरूलाई गतिहीन पात्रका रूपमा लिन सकिन्छ ।

-ª_ cf;Ggtfsf cfwf/df rl/qsf] juL{s/0f

यस आधारमा उपन्यासमा उपस्थित पात्रहरूलाई मञ्चीय र नेपथ्य गरी दुई भागमा वर्गीकरण गर्न सकिन्छ । उपन्यासमा उपस्थित भई कार्य वा संवाद प्रस्तुत गर्ने पात्रहरू

मञ्चीय हुन् भने अन्य पात्राले नाम उच्चारण मात्र गरिने पात्र नेपथ्य हुन् (बराल र एटम, २०५८:३३) । यस उपन्यासमा मञ्चीय र नेपथ्य गरी दुवै खालका पात्रहरूको प्रयोग भएको छ। अनिता, हरिबहादुर, रमेश, विमला, चन्द्रकान्त, आइते मगर, मखन घर्ती, अनिताका मामा-माइजू, सुवर्ण शमसेर, थिरबम मल्ल, रुद्रमान आदि यस उपन्यासका मञ्चीय पात्र हुन्। त्यसै गरी मखन घर्तीको दाजु बहादुरशमशेर, गणेशमान सिंह, मातृका आदि यस उपन्यासमा नेपथ्य पात्रका रूपमा आएका छन् ।

-r_ cfa4tfsf cfwf/df rl/qsf] juL{s/0f

उपन्यासको कथानकसँग पात्रको सम्बन्ध जनाउने आधार आबद्धता हो। यस आधारमा पात्रहरू बद्ध र मुक्त गरी दुई प्रकारका हुन्छन् । उपन्यासको कथानकमा बाँधिएर सार्थक हुने पात्र बद्ध पात्र हो जसलाई कृतिबाट झिक्दा कृतिको संरचना नै भत्कन्छ । त्यस्तै स्वतन्त्र पात्र मुक्त पात्र हो जसलाई झिक्दा पनि कृतिको संरचनामा कुनै असर पर्दैन ।

यस आधारमा अनिता उपन्यासका पात्रहरूलाई हेर्दा अनिता, हरिबहादुर, रमेश, सुवर्णशमशेर, चन्द्रकान्त, अनिताका मामामाइजू, आइते मगर, मखन घर्ती, थिरबम मल्ल आदि बद्ध पात्रका रूपमा आएका छन्। त्यसै गरी यस उपन्यासमा विमला, अनिताका भाइबहिनी, सुशीला कोइराला, रक्सौल धर्मशालाकी महिला आदि मुक्त पात्रका रूपमा आएका छन् । यिनीहरूलाई कृतिबाट झिक्दा पनि कृतिको संरचनामा कुनै असर पर्दैन ।

आधार पात्र|| प्रकार		अनिता	हरि	रमेश
लिङ्ग	स्त्री	+	-	-
	पुरुष	-	+	-
कार्य	प्रमुख	+	+	+
	सहायक	-	-	-
	गौण	-	-	-
प्रवृत्ति	अनुकूल	+	+	+
	प्रतिकूल	-	-	-
स्वभाव	गतिशील	+	+	-
	स्थिर	-	-	+
जीवनचेतना	वर्गीय	+	+	+

	व्यक्ति	-	-	-
आसन्नता	मञ्च नेपथ्य	+ -	+ -	+ -
आबद्धता	बद्ध मुक्त	+ -	+ -	+ -

$=@=@ k|d'v kfqx¿sf] yk rl/qlrq0f

अनिता २००७ साल वरिपरिको राजनीतिक घटनाक्रमलाई आधार बनाएर लेखिएको त्रिकोणात्मक प्रेम कथा भएको उपन्यास हो। अनिता, हरिबहादुर र रमेशबीचको त्रिकोणात्मक प्रेम कथालाई यस उपन्यासमा उतार्ने प्रयास गरेको छ। साथै तत्कालीन राणाविरोधी भूमिगत आन्दोलन र त्यस आन्दोलनले पार्टीका कार्यकर्ताहरूमा पारेको असरबारे उपन्यासले चर्चा गरेको छ। उपन्यास यी तीनै प्रमुख पात्रहरू राणाविरोधी आन्दोलनमा सरिक छन् र यिनले तत्कालीन युवाहरूमा पलाएको जागरुक मनोवृत्तिको प्रतिनिधित्व गरेका छन्। त्यसैले यिनै पात्रहरूको थप चरित्रचित्रण गर्नुसान्दर्भिक देखिन्छ।

$=@=@=! clgtf du/

आइते मगरकी छोरी हरिबहादुरकी पत्नी एवम् रमेशकी प्रेमिका अनिता मगर यस उपन्यासकी प्रमुख नारी पात्र हो। यस उपन्यासको शीर्षक नै उसैका नामबाट राखिएकाले पनि ऊ कति प्रमुख पात्र हो भन्ने कुरा सजिलै अनुमान गर्न सकिन्छ। उपन्यासको सुरुदेखि अन्त्यसम्म उसकै चर्चा गरिएको छ। सत्र खण्डमा संरचित यस उपन्यासको पहिलो भागदेखि नै अनिता पात्रको चर्चा छ। उपन्यासको सुरुवातमा अनिता परम्परामा हुर्केकी साधारण महिलाका रूपमा देखा पर्दछे तर कथानकको विकासक्रमसँगै राजनीतिक चेतनाले भरिपूर्ण कार्यकर्ता बन्न पुग्दछे। यही क्रममा उसको भेट रमेश माझीसँग हुन्छ। हरिबहादुरबाट विवाहको डालो ल्याउन ढिलो भइरहेको अवस्थामा अनिता रमेशप्रति आकर्षित हुँदै जान्छे। पछि गएर मामामाइजूको आग्रहमा हरिबहादुरसँग बिहे नगर्ने निर्णय गर्दछे। रमेशसँग मिलेर हरिबहादुरलाई आफ्नो विवाहको प्रस्ताव भङ्ग भएको सूचना दिन जाने क्रममा हरिबहादुर र मनिकलाल देउजा एउटै व्यक्ति भएको थाहा पाउँदछे। बाध्यात्मक परिस्थिति पारेर रमेशप्रतिको आफ्नो प्रेमलाई बलि चढाउँदै हरिबहादुरसँग बिहे गर्दछे। घाइते हरिबहादुरको अन्ततः मृत्यु भएपछि मात्र आफ्नो प्रेमी रमेशलाई अँगाल्न पुग्दछे। उपन्यासकारले तत्कालीन परिस्थितिमा पनि अनितालाई जहानियाँ शासनको

अत्याचारका विरुद्ध धावा बोल्ने पात्रका रूपमा खडा गरेका छन् ।

$=@=@=@ xl/axfb'/ du/

हरिबहादुर मगर प्रस्तुत उपन्यासको प्रमुख पुरुष पात्र हो। उपन्यासको सुरुदेखि अन्त्यसम्म उसका क्रियाकलापहरूको वर्णन गरिएको छ। उपन्यासको सुरुमा हरिबहादुर एक साधारण युवकका रूपमा देखा परेको छ। तर उपन्यासको विकासक्रमसँगै एक राजनीतिक चेतनशील भूमिगत कार्यकर्तामा परिणत हुन पुग्दछ। यसरी गतिशील पात्रका रूपमा उपन्यासकारले हरिबहादुरलाई चित्रण गरेका छन् ।

पश्चिम ४ नम्बर चुत्रे गाउँ निवासी हरिबहादुर उपन्यासको सुरुमा ब्रिटिस गोर्खामा भर्ती भएको एक लाहुरे युवक हुन्छ। उसको बिहे काठमाडौं गोतामेथोक निवासी आइते मगरकी छोरी अनिता मगरसँग छिनेको हुन्छ। यही सिलसिलामा हरिबहादुर सुवर्ण शमसेरकहाँ विवाह खर्च जुटाउने लालसाले आइपुग्दछ। तर थिरबम मल्ल र सुवर्ण शमशेरले अहिलेको आवश्यकता देशमा राजनीतिक क्रान्ति गर्नु रहेकाले उसलाई पनि यसमा सामेल हुन आग्रह गर्दछन्। यसरी साधारण हरिबहादुर मनिकलाल देउजा नामक भूमिगत राजनीतिक कार्यकर्ता बन्न पुग्दछ। ऊ राजनीतिप्रति यति निष्ठावान् हुन्छ कि उसले आफ्नी हुनेवाली श्रीमती अनितालाई पनि आफ्नो भेद खोल्दैन। राजनीतिक क्रान्तिका बखत घाइते भएको हरिबहादुले आफ्नो आवश्यकताअनुरूप आर्थिक सहयोग पाउँदैन। अन्ततः उसको मृत्यु हुन्छ। यसरी हरिबहादुरले २००७ सालको क्रान्तिमा योगदान पुऱ्याउने सच्चा कार्यकर्ताहरूको प्रतिनिधित्व गरेको छ।

$=@=@=# /d]z dfemL

प्रस्तुत उपन्यासमा देखा परेका पात्रहरूमध्ये रमेश माझी पनि प्रमुख पुरुष पात्र हो। उपन्यासका केही खण्डहरूपछि मात्र रमेश देखा परे पनि रमेशले कथानकको विकासक्रममा प्रमुख भूमिका निर्वाह गरेको छ। राजनीतिक कार्यकर्ताका रूपमा उपस्थित भएको रमेश माझी अन्ततः अनिताको सच्चाप्रेमी बन्न पुग्दछ। अनिताको बिहे अरू कसैसँग हुने जानकारी पाउँदासम्म उसले आफ्नो प्रेमको प्रस्ताव राखेको हुँदैन। त्यस्तै अस्पतालमा हरिबहादुरलाई उसको आफन्तको आवश्यकता पर्दा रमेशले आफ्नो प्रेमको बलि चढाएर अनितालाई हरिबहादुरकी श्रमिती भनेर चिनाउँछ। अनिताको बिहे हरिबहादुरसँग

भइसकेपछि पनि सच्चा प्रेमी सरह रमेश अनिताकै प्रतीक्षामा रहन्छ । हरिबहादुरको मृत्यु पछि मात्र अनितालाई स्वीकारी उसले आफू एक आदर्श व्यक्ति भएको उदाहरण प्रस्तुत गरेको छ ।

$=# clgtf pkGof;sf] b[li6laGb'

उपन्यासमा कथयिताले कथावाचनका लागि उभिन वा बस्नलाई रोजेको ठाउँ नै दृष्टिबिन्दु हो (बराल र एटम, २०५८:३९) । यसबाट नै पाठकले कसले कथा भनेको र कसरी कथा भनेको छ भन्ने कुरा बुझ्दछन् । कथयिताले कसरी घटना एवम् चरित्रहरूको वर्णन गरेको छ भन्ने कुराको निर्धारण दृष्टिबिन्दुबाट नै हुन्छ । कुनै उपन्यासमा कथयिता आफ्नै कथानकमा पसेर बोल्ने अनुमति पाएको हुन्छ । कतै सानो ठाउँबाट आफूले देखेका कुराहरूको वर्णन गरेको हुन्छ । सामान्यता दृष्टिबिन्दु बाह्य वा द्वितीय पुरुष र अतिरिक्त वा प्रथम पुरुष गरी दुई प्रकारका हुन्छन् ।

अनिता उपन्यासको कथानक कथयिताले सर्वत्रझैं बनेर सम्पूर्ण कुराको वर्णन गरेको छ । यस उपन्यासमा कथयिताले सम्पूर्ण पात्र र घटनाका कुरालाई घटनास्थल भन्दा बाहिर रहेर टिप्पणी गरेको छ । तसर्थ यसमा बाह्य वा द्वितीय पुरुष दृष्टिबिन्दुअन्तर्गतको सर्वज्ञ दृष्टिबिन्दुको प्रयोग भएको छ । त्यसमध्ये पनि उपन्यासमा लेखकले सबै घटनाको वर्णन मात्र नगरेर पात्रहरूको नाटकीय संवादको उपस्थिति गराएकाले यस उपन्यास निर्वैयक्तिक दृष्टिबिन्दुमा रचिएको छ । यस उपन्यासको सुरुवातमै उपन्यासकारले अनिता र विमलाको नाटकीय संवाद प्रस्तुत गरेका छन् ।

'अनिता ! हिजोको घटना सुन्यौं ?'

"के बिमला ?" (पृष्ठ १)

त्यसै गरी कथयिताले आफू घटनास्थलबाट बाहिरै बसी घटनाहरूको वर्णन गरेको पाउँछौं । जस्तै:

त्यहाँ अर्को नेपाली मात्र रहेछ । भाडागाडी चालकसित किरायासम्बन्धी कुरा नमिलेर कचमच परिरहेको । (पृ. ५)

यस्तै कथयिताले पात्रहरूको मनभित्र पसी उनीहरूको अनुभव र चिन्तनलाई पनि उजागर गरेको छ ।

"उनीभित्र एउटा सफल कमाण्डर लुकेको अनुभव गर्दछ हरिबहादुर समय सुहाउने

नेतृत्व दिन सक्ने । ....” (पृ. २६)

यसरी हेर्दा उपन्यासको चिन्तनदेखि सामान्य अनुभवसम्म सबै कुरा उपन्यासकारले तृतीय पुरुषका कथयिताका माध्यमबाट व्यक्त गरेका छन् । त्यसैले यस उपन्यासमा निर्वैयक्तिक सर्वज्ञ तृतीयपुरुष दृष्टिबिन्दुको प्रयोग भएको छ ।

$=$ clgtf pkGof;sf] kof{j/0f

कुनै पनि उपन्यासकारले कुनै स्थानको सन्दर्भमा मिल्ने कुनै निश्चित समयवृत्तको जीवनगाथा प्रकट गरेको हुन्छ (बराल र एटम, २०५८:३६) । जहाँ रहेर पात्रहरू कार्य गर्दछन् घटनाहरू घट्दछन् त्यस समय वरिपरिको आन्तरिक र बाह्य स्थितिलाई नै देश, काल र वातावरण भनिन्छ । देशकालले उपन्यासका घटना र चरित्रलाई उपयुक्त किसिमको पृष्ठभूमि प्रदान गर्दछ । कुनै पनि उपन्यास निर्माणका लागि विभिन्न घटनाहरूको शृङ्खलाहरू आवश्यक पर्दछ । त्यस्ता घटना घट्ने स्थललाई देश र त्यो घटना घटेको समयलाई काल भनिन्छ । अर्को शब्दमा भन्नुपर्दा उपन्यासमा घटनाहरू जुन समय र ठाउँमा घटित हुन्छन् त्यसलाई नै देशकाल भनिन्छ । यसमा जीवनका कथा रीतिरिवाज रहनसहन प्रकृति परिवेश जस्ता तत्त्वहरू पर्दछन् । देशकालको उपयुक्त सृजनाले उपन्यासमा वर्णन गरिएका घटना तथा पात्रहरूले गरेका कार्यमा विश्वसनीयता पैदा गराउँछ । त्यसै गरी समाजको एउटा निश्चित समय र ठाउँमा विशेषको चित्रण र विश्लेषण नै वातावरण हो (थापा, २०५०:१४८) । वातावरणले देशको सामाजिक, धार्मिक र राजनीतिक परिस्थितिलाई बताउँछ । समाजका विद्यमान रीतिस्थिति, चालचलन, असल खराब व्यवहारिक र वैचारिक पात्रहरूलाई वातावरणले इङ्गित गर्दछ ।

यसरी हेर्दा अनिता उपन्यास २०४३ सालमा प्रकाशित भए तापनि यसको देशकाल र वातावरण प्रकाशनको झण्डै तीन दशक अगाडिको रहेको छ । २००७ साल वरिपरिको राजनीतिक घटनाक्रमलाई समेटेर लेखिएको यस उपन्यासमा तत्कालीन नेपालको सङ्कटमय अवस्थाको चित्रण गरिएको छ । जहानियाँ राणा शासनविरोधी राजनीतिक आन्दोलनलाई उतार्ने क्रममा यस उपन्यासले नेपालको काठमाडौं, स्याङ्जा, वीरगञ्ज, भैरहवा तथा भारतको कलकत्ता, रक्सौल, दार्जलिङ आदि ठाउँलाई आफ्नो कार्यक्षेत्र बनाएको छ । उपन्यासको कथानकलाई अगाडि बढाउने क्रममा विभिन्न ठाउँका घटनाहरू आएका छन् । मूलतः यो उपन्यास अनिताको जीवनको घटनासँग केन्द्रित भएकाले यिनै ठाउँहरू नै उपन्यासको देश हो भनी किटान गर्न सकिन्छ । त्यसै गरी यस उपन्यासको समय वा

काललाई हेर्दा २००७ साल वरिपरिको समय हो । राणाहरूको ए.बी.सी. वर्ग विभाजनपछि देखिएको राणाविरोधी चरम आन्दोलन तथा नेपाली काङ्ग्रेसको यस आन्दोलनमा देखिएको योगदानलाई उपन्यासले समेटेको छ । सुवर्णशमशेर र वीपी कोइरालाजस्ता ऐतिहासिक पात्रहरूको प्रयोग गरिएको यस उपन्यासमा भारतीय राजनीतिक उथलपुथल र त्यसले नेपालमा पारेको प्रभावबारे पनि चर्चा गरिएको छ ।

यो उपन्यास राजनीतिमा आधारित भए पनि यसले अनिताको जीवनगाथा बोकेको छ । अनिताले त्यस समयको शिक्षित महिलाको प्रतिनिधित्व गरेकी छे । उसले राणाहरूले गर्ने अत्याचारको विरोध मात्र नगरेर आफ्नै पार्टीभित्र भएको पुरुष प्रभुत्वमा पनि औंला ठडाएकी छ ।

रमेशप्रति आकर्षण हुँदाहुँदै पनि परम्पराले बाँधिएकी अनिता हरिबहादुरसँग विवाह गर्दछे र अशक्त हरिबहादुरसँग गृहस्थी गुजार्छे । यस्तो घटनाले पनि त्यसबखतका महिलाहरूमा भएको पतिव्रता गुण र सहनशीलतालाई उजागर गरेको छ । प्रजातन्त्र प्राप्तिसँगै आधुनिकतामा प्रवेश गरेको नेपाली समाजको चित्रण यस उपन्यासले गरेको छ जहाँ सच्चा प्रेमी भएर रमेशले विधवा अनितालाई स्वीकार्न आइपुगेको छ ।

यसरी **अनिता** उपन्यासमा आएको देश, काल र वातावरणले यस उपन्यासको कथालाई विश्वसनीय बनाएको छ । उपन्यासकारले ऐतिहासिक पात्रहरूको संलग्नताका साथै ऐतिहासिक घटनाहरूको वर्णन गरेर यसमा थप वैधानिकता प्रदान गरेका छन् । उपन्यासको उद्देश्य प्रदान गर्नमा देश, काल र वातावरण अनुकूल बनेर आएको छ ।

$=% clgtf pkGof;sf] efiffz}nL

कुनै पनि उपन्यासलाई मूर्त रूप दिने कार्य भाषाले गरेको हुन्छ । भाषा साहित्य सिर्जना गर्ने माध्यम हो । उपन्यास यथार्थलाई वर्णन गर्ने साहित्यिक विधा भएकाले यसमा गद्य भाषाको प्रयोग गरिन्छ (बराल र एटम, २०५८:४२) । उपन्यासले जीवनका विस्तृत आयामलाई समेट्ने हुँदा अन्य साहित्यिक विधाभन्दा यसमा भाषाको सम्पूर्ण शक्तिको प्रयोग गरिन्छ । उपन्यासमा विविध घटना तथा दृश्य नाटकमा जस्तो सोझै देख्न सकिँदैन । ती सबै चिजहरूलाई उपन्यासमा भाषाका माध्यमबाट नै चित्रण गरिएको छ । साहित्यिक भाषामा व्याकरणका सामान्य नियमहरूलाई अतिक्रमण गरी विशिष्टता प्रदान गरिएको हुन्छ । त्यसरी नै उपन्यास पनि साहित्यिक विधा भएकाले यसको भाषा पनि धेरथोर

विचलनयुक्त हुन सक्दछ । उपन्यासमा भाषाको प्रयोग मूलतः दुई किसिमबाट भएको हुन्छ । पहिलो किसिममा उपन्यासकार आफैले भाषा प्रयोग गरेको हुन्छ । जुन नियमबद्ध र लेखकीय स्तर अनुरूप हुन्छ । त्यस्तै दोस्रो किसिमको भाषा उपन्यासका पात्रहरूको स्तर अनुसारको संवादमा प्रयोग गरिन्छ । भाषाका माध्यमबाट विभिन्न भाव या विचार व्यक्त गर्ने विभिन्न ढङ्ग र विधि नै शैली हो । व्यक्ति भाषा हो भने व्यक्तिको व्यक्तित्व त्यसको शैली हो (थापा, २०५०:१४२) । विशेष गरी शैली भाषिक र साहित्यिक गरी दुई प्रकारका हुन्छन् । **अनिता** उपन्यास डायमनशमशेर राणाको पाँचौं उपन्यास हो । यसअघि नै उनले **वसन्ती** र **सेतो बाघ** जस्ता उत्कृष्ट रचनाहरू सृजना गरेका छन् । त्यसैले गर्दा उनको गद्यलेखन शैली अत्यन्तै आकर्षक देखिन्छ । यस उपन्यासमा सरल, सहज र स्वाभाविक नेपाली भाषाको प्रयोग गरिएको छ । पात्रहरूको वर्ग र स्तरअनुसारको उनीहरूको संवाद निर्माण गरिएको छ । तसर्थ उपन्यासमा पात्र अनुसारको भाषा प्रयोग भएको छ । उपन्यासमा कतिपय ठाउँमा अङ्ग्रेजी शब्दहरू, कतिपय ठाउँहरूमा संस्कृतका श्लोकहरू र कतिपय ठाउँमा उखानटुक्काको प्रयोग गरिएको छ । यस्ता प्रयोगले उपन्यासको कथानकलाई जीवन्तता प्रदान गरेका छन् । त्यस्तै उपन्यासकारहरूले यस उपन्यासलाई उत्कृष्टता प्रदान गर्न कुनै-कुनै ठाउँमा प्रतीक तथा बिम्बहरूको पनि प्रयोग गरेका छन् ।

"हाम्रो जातको मिल्दो केटा यता हुँदो सहराँ छैन । पहाडाँ नबेइदिएर के गर्नु ?" (पृ ४४)

आइते मगरको यस संवादमा उपन्यासकारले मगर जातिले नेपाली भाषाको मौलिक प्रयोग गरेका छन् ।

"प्रभु ! धर्मऔतार । यसको बेहोरा बुझिदिनु भन्ने महाराजबाट हुकुम भएको छ ।" (पृ. ४७)

कप्तानबाट जर्साहेबको अगाडि बोलिएको यस संवाद तत्कालीन राणा वर्गहरूका कर्मचारहिरूले बोल्ने भाषा शैलीको प्रतिनिधित्व गरेको छ ।

"मौनं स्वीकृति लक्षण" (पृ. ५२)

"बुद्धम शरणं गच्छामि" (पृ. ७०)

"विद्याविनय सम्पन्ने ब्राह्मणे गवि हस्तिनि" (पृ. ५२) संवाद श्लोकहरूको उपन्यासमा प्रयोग गरेका छन् । यसैगरी उपन्यासकारले विभिन्न विम्ब र प्रतीकहरूको प्रयोग गरी उपन्यासको भाषाशैलीमा साहित्यिक कला व्यक्त गरेका छन् ।

"फेरि अनिताको बिहान झुल्किएको घामजस्तो मीठो स्वरूपको दर्शनबाट वञ्चित

रहनु पनि सानो कष्ट हुने थिएन ।" (पृ. १२९)

यस वाक्यमा उपन्यासकारले अनिताको रूपलाई बिहानको झुल्किएको घामसँग दाँजेका छन् । कोही टाङमुन्तिर पुच्छर लुकाएर भाग्ने कुकुरको ढाँचामा दगुरे । कोही जिब्रो टोक्तै भागे" (पृ. १५०) । यहाँ गाउँलेहरूलाई भगौडा कुकुरसँग तुलना गरेका छन् ।

$=%=! zAb tyf jfSorog

अनिता उपन्यासलाई शब्द तथा वाक्यचयनका दृष्टिले अध्ययन गर्दा यस उपन्यासमा विभिन्न किसिमका वाक्यहरूको प्रयोगका साथै शब्द चयनमा पनि विविधता रहेको पाइन्छ । यस उपन्यासमा तत्सम, आगन्तुक एवम् अनुकरणात्मक शब्दहरूको यथोचित प्रयोग भएको छ । त्यस्तै बाक्य चयनमा पनि सरल, मिश्र र संयुक्त वाक्यको प्रयोग भएको छ । यसरी नै इच्छार्थ, आज्ञार्थ, प्रश्नार्थ, करण, अकरण वाक्य पनि प्रशस्तै मात्रामा प्रयोग भएका छन् ।

$=%=@ lrXgk|of]u

अनिता उपन्यासमा पूर्णविराम (।), अल्पविराम (,), उद्धरण (" "), प्रश्नवाचक (?), अर्धविराम (;), योजक (-), विष्मयसूचक (!) आदि चिन्हरूको प्रयोग गरेको छ । त्यसमध्ये पनि पूर्णविराम (।), अल्पविराम (,) र उद्धरण (" ") चिन्हहरूको बढी मात्रामा प्रयोग भएको छ । उपन्यासमा "आफ्नो घर केटो स्वयम् आफैले रोज्ने ।" (पृ. ९५) जस्ता पूर्णविराम प्रयोग भएका थुप्रै वाक्यहरू प्रयोग भएका छन् । यस्तै, "सुर्तीको मुखमा फुर्ती थिएन, मनको पीर पोखी", "भान्जीको डोला जी औधी नराम्रो रहेछ" । (पृ. ९५) जस्ता "अघिल्लो ओठ र तलको अपेक्षा बाक्लो, निधार सानो, खपटे अनुहार, चेप्टो ।" (पृ. ९४) अल्पविराम प्रयोग गरिएका वाक्यहरू पनि आएका छन् । "घरकहाँ हो नि त्यो केटाको ?" (पृ. ९४) "तिमीलाई मनपरेको केटो हो" (पृ. ९४) जस्ता प्रश्नवाचक चिन्ह प्रयोग भएका वाक्यहरूको पनि प्रचुर मात्रामा प्रयोग गरिएको छ । विचरी ! उसको मानसिक शक्ति झन् सोचनीय हुँदै गयो । (पृ. ९७) जस्ता विस्मयसूचक चिन्ह पनि उपन्यासमा प्रयोग भएको छ ।

$=%=# zAbe08f/

अनिता उपन्यासलाई शब्दभण्डारका दृष्टिले अध्ययन गर्दा यसमा विभिन्न स्रोतका शब्दहरू प्रयोग भएका छन् । यस उपन्यासमा नेपाली भाषाका प्रचलित शब्दबाहेक तत्सम,

आगन्तुक र अनुकरणात्मक शब्दहरू पनि प्रयोग भएका छन् । त्यस्तै उपन्यासलाई अझ स्तरीय र स्वाभाविक बनाउन उपन्यासकारले विभिन्न उखानटुक्काहरूको पनि प्रयोग गरेका छन् । उपन्यासमा प्रयोग भएका केही तत्सम, आगन्तुक, अनुकरणात्मक शब्दहरू तथा उखानटुक्काहरू निम्नानुसार छन् :

-s_ tT;d zAb

षड्यन्त्र (पृ.१), शासक (पृ.१), विद्युत् (पृ.४), पण्डित (पृ.५), तीर्थस्थल (पृ.५), महात्मा (पृ.६), मन्दिर (पृ.६), लोक (पृ.७), दृष्टि (पृ.९), अतिथि (पृ.१०), कर्णपात्र (पृ.१८), धृष्टता (पृ.१५), वध (पृ. १७), ताण्डव (पृ. २१९), चिरायु (पृ. २१), चक्षु (पृ. २५), स्वागतम (पृ.३७), ईश्वरीय (पृ.३९), पैतृक (पृ.४३), लीला (पृ.४४), वस्त्र (पृ.४७), रोदन (पृ.४७), प्रभु (पृ.५१), कर्तव्य (पृ.५३), प्रस्थान (९९), संसार (पृ.१२), स्वर (पृ. १३१), स्पष्ट (पृ. १३४), महान् (पृ.१३६), शाश्वत (पृ. १४६), ऋतु (पृ.१०४), तिथि (पृ. १४८), निर्णय (पृ.१४८) आदि ।

-v_ cfuGt's

-c_ c^a\u|]hL

स्नाइवर (पृ.१), ट्रिगर (पृ.३), क्राइस्लर (पृ.४), मोटर (पृ.५), स्टार्ट (पृ.५), ड्राइभर (पृ.६), ट्याक्सी (पृ.६), बेडिङ (पृ.२३), पार्टी (पृ. ३६), प्लेट (पृ.३४), कमिटी (पृ.३४), कोट (पृ. ३७), ब्यारेट (पृ. ४०), स्ट्रीट (पृ.४२), स्वेटर (पृ.४५), मास्टर (पृ.७६), अमेरिका (पृ.७९), स्टाफ (पृ.८०), फोन (पृ.८१), टिकट (पृ.८१), सेक्रेटरी (पृ.८१), फोटो (पृ.८३), वेल्ट (पृ.८४), ब्याज (पृ.८४), च्यारिटी शो (पृ.८४), क्लब (पृ.८६), ट्याक्स (पृ.८७), कम्पनी (पृ.८८), एयरवेज (पृ.९१), काउन्सिल (पृ.९२), फोकस (पृ.९४), टेलिग्राम (पृ.९६), थ्रि हण्ड्रेड (पृ.९८), अफिस (पृ.१०१), प्लेन (पृ.१०१), वारेन्ट (पृ.१०३), प्लिज (पृ.१०७), टेबल (पृ.१०७), कप (पृ.११२), वलडान्स (पृ.११३), स्टेचर (पृ.११४), होटल कम्पाउण्ड (पृ.१२०), बुट (पृ.१२१), डाक्टर (पृ.१२२), अप्रेशन (पृ.१२२), बाइबल (पृ.१२३), वेड साइड म्यारिज (पृ.१२३) ।

-cf_ c/aL

इसारा (पृ.११), जुलुस (पृ.२१), किताब (पृ.२८), इनाम (पृ.५१), गरिब (पृ.५२), खबर (पृ.८३), मुनसिव (पृ.८५), अखबार (पृ.११४) ।

-O_ IxGbL

गुम्नाम (पृ.४८), नकाब पोस (पृ.५८), इराधा (पृ.१०९), देहाती (पृ.११६), जखनी (पृ.१२५), डेरा (पृ.१२७), बुलन्द (पृ.१३८) ।

-O{_ g]jf/L

बुइँगल (पृ.२), ढोका (पृ.६१), खापा (पृ.६१), झ्याल (पृ.६१), पर्खाल (पृ.६९), इनार (पृ.७०), छिँडी (पृ.७०), ज्यापू (पृ.७२) ।

-p_ kmf/;L

सरकार (पृ.५०), होस (पृ.५६), जागिर (पृ.६५), याद (पृ.१४२) ।

-pm_ t'sL{

बहादुर (पृ.३६), कुल्ली (पृ.२७), लास (पृ.१४०) ।

-P_ k|mfG;]nL

पुलिस (पृ.६५)

-P]_ kf]t'{ufnL

साबुन (पृ.८)

-cf]_ t]n]u'

झण्डा (पृ.१२७)

-u_ cg's/0ffTds zAb

हस्याङफस्याङ (पृ.४७), लगलग (पृ.४७), टिनीनीनी (पृ.४८), जुरुक्क (पृ.५०), डुङ्डुङ्ती (पृ.५२), झुरुम्म (पृ.५४), मस्त (पृ.५६), धुम्धुम्ती (पृ.५६), डक्क (पृ.५७), सुटुक्क (पृ.५७), थचक्क (पृ.५९), ट्वाक्क (पृ.६१), चटक्क (पृ.६३), जिल्ल (पृ.६५), छक्क (पृ.६८),

टक्क (पृ.७५), जऱ्याकजुरुक (पृ.७७), सुरुसुरु (पृ.७६), टर्क्याक्टुक्रुक (पृ.७७), तनक्क (पृ.७८), चर्लुम्म (पृ.८६), चटक्क (पृ.९३), ख्वाप्लाक्कै (पृ.९६), पर्लक्क (पृ.९८), मल्याकमिलीक (पृ.१०५), छर्लङ्ग (पृ.१०८), क्वारक्वार्ती (पृ.१०९), भ्वासभ्वास्स (पृ.११३), ट्यापट्याप (पृ.१२१), ह्वास्स (पृ.१३१), किचिक्क (पृ.१४०) आदि ।

-3_ pvfg 6'Ssfx¿

जहाँ काफल पाक्यो त्यहाँ चरी नाँच्यो (पृ.२१), के खोज्छस् कानो? आँखो (पृ.२३), साँढेको जुधाइ बाच्छाको मिचाइ (पृ.४०), कानो गोरुलाई औंसी न पुर्ने (पृ.४०) बढेकी छोरी र बासी माछा धेरै दिन घरमा राख्न हुन्न (पृ. ४३), सर्प मर्ने लट्ठी नभाँचिने (पृ. ५१), हिजोको फुल आजको चल्ला (पृ. ५४), नामर्दकी स्वास्नी हुनुभन्दा मर्दकी कमारी हुनु वेस (पृ. ७२), बिनाकामको मगज भूतको घर (पृ. ८३), दिल लगे तो गधे पर (पृ. ९४), अर्थ न बर्थ गोविन्द गाई (प. १०२), लेना न देना (पृ. १०७), चितुवा कराउनु बाखा हराउनु (पृ. १२८), हलेदो हो भन्ने थाहा पाएपछि कोट्याउनु ठीक हुँदैन (पृ. १३९), कामन वाचना मनसा कुमारी (पृ. १४५), आग्रा न गाग्रा (पृ. १४७) आदि ।

यसरी प्रयोग भएका तत्सम, अङ्ग्रेजी, फारसी, अरबीजस्ता आगन्तुक शब्दहरूको प्रयोगले यस उपन्यासलाई स्वाभाविक, स्तरीय र विश्वसनीय बनाउन उपन्यासकार डायमनशमशेर राणा सफल भएका छन् ।

$=^= clgtf pkGof;sf] p2]Zo

मानिसले उद्देश्यबिना कुनै पनि कार्य गर्दैन । कुनै पनि साहित्यकारले आफ्नो रचना सिर्जना गर्दा कुनै न कुनै उद्देश्य राखेको हुन्छ । उद्देश्यबिनाको कृति व्यर्थ ठहरिन्छ । प्रयोजनविनाको कल्पनाले औपन्यासिक स्वरूप लिन सक्दैन । त्यसै कारण उपन्यास रचनामा पनि कुनै न कुनै उद्देश्य निहित हुन्छ । उपन्यासमा खास गरी सामाजिक समस्या र वैयक्तिक जीवनमा आइपर्ने विभिन्न समस्याहरूको यथार्थ वर्णन हुनाले लेखकले ती पक्षहरूप्रतिको कुनै विशिष्ट दृष्टिकोणलाई प्रकट गरिरहेका हुन्छन् (थापा, २०५०:१५३) । उपन्यासकार आफ्ना कृतिद्वारा कस्तो सन्देश दिन चाहन्छ । उपन्यासको मुख्य समस्याहरू कुन-कुन हुन् । तिनलाई उपन्यासकारले कुन ढङ्गबाट प्रस्तुत गरेका छन् भन्ने कुरा विचारणीय छन् । उपन्यासको स्वरूपलाई त्यसको उद्देश्यले नै निर्धारण गरेको हुन्छ ।

उपन्यासको मूल प्रतिपाद्य रचयिताको कृतिगत जीवनदर्शन नै हो। जसलाई उपन्यासको उद्देश्य भनिन्छ।

अनिता उपन्यासलाई यसको उद्देश्य वा जीवनदर्शनका आधारमा अध्ययन गर्दा उपन्यासकारले राणा शासनविरोधी आन्दोलनमा नेपाली जनताले खेलेको भूमिकालाई प्रस्ट्याउन खोजेका छन्। तत्कालीन राजनीतिक परिस्थितिलाई उजागर गर्नु नै यस उपन्यासको उद्देश्य हो। नेपाली काङ्ग्रेस पार्टीको इतिहास र यसले राणा शासनको उन्मूलनमा खेलेको भूमिकालाई पनि उपन्यासकारले बाहिर ल्याएका छन्। यस उपन्यासका प्रमुख पात्रहरू अनिता, हरिबहादुर, रमेश आदि नेपाली काङ्ग्रेसकै कार्यकर्ताका रूपमा देखिएका छन्। जसले उपन्यासको सुरुदेखि अन्त्यसम्म नेपाल र नेपालीकै लागि जीवन समापन गरेका छन्। परम्परागत सोचाइमा रहेको नेपाली समाजमा अनितालाई प्रमुख पात्र तथा शीर्ष भूमिका दिएर उपन्यासकारले तत्कालीन परिस्थितिमा कसरीसाहसी केही महिलाहरूले राजनीतिक क्रान्तिलाई सफल बनाउन योगदान दिएका छन् भन्ने कुराको उजागर गरिएको छ। त्यसरी नै हरिबहादुर जस्ता देशभक्त व्यक्तिहरू आर्थिक समस्याले अपहेलित हुनपुगे र चाकरीबाज चन्द्रकान्त दाहालजस्ता अवसरवादी व्यक्तिहरू सम्पन्नताको शिखरमा पुगेको तीतो यथार्थ पनि यस उपन्यासले औंल्याएको छ।

यसै क्रममा उपन्यासकारले अनिता, हरिबहादुर र रमेशको त्रिकोणात्मक प्रेमकथालाई दर्साएर सदैव सच्चा प्रेमको जित हुने उदाहरण प्रस्तुत गरेका छन्। अनिताको रमेशप्रति रहेको सच्चा प्रेम अन्त्यमा गएर रमेशसँगको मिलनसँगै पूर्ण भएको छ। यसरी उपन्यासकारले प्रमुख पात्रहरूलाई आदर्श पथमा हिँडाएर सत्यता कर्तव्यनिष्ठता, मानवता, देशभक्तिको भावना आदिको वकालत गरेका छन्।

$=&= Igisif{

डायमनशमशेर राणाद्वारा लिखित **अनिता** वि.सं. २०४३ मा प्रकाशित ऐतिहासिक उपन्यास हो। यस उपन्यासमा उपसंहारसहित सत्र खण्ड र एक सय अठचालीस पृष्ठ रहेका छन्। प्रायः इतिहासलाई आफ्नो कथावस्तुको स्रोत बनाउने डायमनशमशेर राणाले यसमा पनि २००७ साल वरिपरिको राजनीतिक घटनाक्रमलाई आधार बनाएको पाइन्छ। यस उपन्यासको आरम्भ नै जर्नेल बहादुरशमशेरको हत्या षड्यन्त्रबाट सुरु भएको छ जुन तत्कालीन शासकवर्गका तेस्रो उत्तराधिकारी थिए। राणाहरूको क्रूर, निर्मम र निरङ्कुश

शासनतन्त्रलाई धराशायी बनाउन केही क्रान्तिचेतना भएका कार्यकर्ताहरू आजीवन लागेका थिए भन्ने तथ्य यस उपन्यासले देखाएको छ। यस उपन्यासमा तत्कालीन नेता र कार्यकर्ताका मानसमा जुन राजनीतिक चेतना चल्मलाएको त्यसलाई औपन्यासिक रूप दिने काम भएको छ।

अनिता उपन्यासमा व्यतिक्रमी कथानक रहेको छ। सुरुका केही खण्डमा कथानक अघिपछि भए पनि यस उपन्यासको कथानक सरर अगाडि बढेको छ। डायमनशमशेर राणाले यस उपन्यासका केही चरित्रहरू नेपालको राजनीतिक इतिहासबाट लिएका छन् भने केही आफूले मौलिक रूपमा सिर्जना गरेका छन्। पात्रहरूको चयनमा पनि विविधता पाउन सकिन्छ। पुलिङ्गी, स्त्रीलिङ्गी, प्रमुख, सहायक, गौण, अनुकूल, प्रतिकूल, मञ्चीय नेपथ्य, गतिशील, गतिहीन सबै खाले पात्रहरू यस उपन्यासमा छन्। उपन्यासकार डायमनशमशेर राणाले **अनिता**मा निर्वैयक्तिक सर्वज्ञ तृतीय पुरुष दृष्टिबिन्दुको प्रयोग गरेका छन्।

अनिता उपन्यासको भाषा सरल, सहज र मार्मिक छ। राजनीतिक क्षेत्रमा प्रयोग हुने शब्दहरू छन्। कहीँ कतै संस्कृत, अङ्ग्रेजी, हिन्दी भाषाले स्थान जमाएका छन्। संस्कृत, नेपाली उखान, भनाइ र सूक्तिहरू पनि यथास्थानमा प्रयोग गरिएका छन्। यसरी २००७ साल वरिपरिको तत्कालीन सामाजिक, राजनीतिक अवस्था दर्साउने **अनिता** उपन्यासले त्यस अनुरूपको भाषाशैली अपनाएको छ। डायमनशमशेर राणा आफै राणाविरोधी आन्दोलनमा सहभागी भएकाले उनले यस उपत्यासमार्फत नेपालमा प्रजातन्त्र स्थापना हुनुपर्ने कुरामा जोड दिँदै निरङ्कुशताको विरोध गरेका छन्। यही उद्देश्यका साथ **अनिता** उपन्यास लेखिएको छ र त्यसमा सफल पनि छ।

kl/R5]b M kfFr

zf]w–lgisif{

%=! lgisif{

ऐतिहासिक उपन्यास लेखनमा समर्पित डायमनशमशेर राणा नेपाली उपन्यास जगत्का त्यस्ता प्रतिमूर्ति हुन् जसको आगमनले नेपाली ऐतिहासिक उपन्यास लेखनमा नौलो आयाम थपिएको छ। उपन्यास लेखनमा कलम चलाउने डायमनशमशेर नेपाली ऐतिहासिक उपन्यास लेखनका एक सफल सर्जक हुन्। यस्ता साहित्यिक युगपुरुष डायमनशमशेर राणाको जन्म बुवा बुधशमशेर राणा र ममतामयी माता मोहनकुमारीका कोखबाट वि.सं १९७५ असार २१ गते भएको थियो। आफ्ना बंगाली मास्टरको अभिप्रेरणाबाट साहित्यलेखनतर्फ आकर्षित भएका राणाले सदैव देश र जनताको वकालत गरेका छन्। राणाखानदानको उच्च परिवारमा जन्म लिए तापनि आफ्नै राणापरिवारको क्रूर तानाशाही विकृतिलाई आफ्ना कृतिहरूमार्फत उजागर गरेका छन्। नेपाली औपन्यासिक आकाशका एउटा अविस्मरणीय नक्षत्र डायमनशमशेर राणाबाट लिखित प्रथम कृति **वसन्ती** (२००६) ले नेपाली उपन्यासका क्षेत्रमा ऐतिहासिक यथार्थवादी धाराको सूत्रपात गरेको देखिन्छ। उनले हालसम्म **वसन्ती** (२००६), **सेतो बाघ** (२०३०), **प्रतिबद्ध** २०३४), **सत्प्रयास** (२०३८), **अनिता** (२०४३) **धनको धब्बा** (२०५१) र **गृहप्रवेश** (२०५९) गरी सातवटा ऐतिहासिक उपन्यास प्रकाशित गरिसकेका छन्। नेपाली साहित्यको भण्डारमा नयाँ आयामका साथ आफ्ना कृतिहरूले भर्ने र त्यसको गरिमालाई उच्च राख्ने साहित्यक्षेत्रका नक्षत्रका रूपमा रहेका डायमनशमशेर अन्ततः मृत्युको परिधिभन्दा बहिर रहन सकेनन्। मिति २०६७ फागुन २० गते यस धर्तीबाट बिदा लिए। डायमनशमशेर राणाले आफ्ना कृतिहरूमा इतिहासमा घटित घटनाहरूलाई मौलिकताका साथ प्रस्तुत गर्ने गर्दछन्। उनले सृजना गरेका विभिन्न कृतिहरूमध्ये **अनिता** उपन्यास पनि इतिहास र यथार्थको समष्टिगत रूप हो।

यस शोधपत्रमा डायमनशमशेर राणाको प्रमुख कृति **अनिता** उपन्यासलाई औपन्यासिक तत्त्वका आधारमा अध्ययन तथा विश्लेषण गरिएको छ। जस अनुरूप शोधपत्रलाई छ परिच्छेदमा विभाजन गरिएको छ। पहिलो परिच्छेदमा शोधपत्रको परिचय

प्रस्तुत गरिएको छ। जसमा शोधशीर्षक, शोधको प्रयोजन शोधसमस्या, विषयपरिचय, शोधको उद्देश्य, औचित्य, क्षेत्र र सीमा आदि कुरालाई समेटिएको छ। यस परिच्छेदले शोधपत्र के उद्देश्यका लागि गर्न लागिएको हो र यस शोधको औचित्य के रहेको छ भनी प्रस्ट पार्दछ। साथै शोधकार्य कुन विधिद्वारा गरिएको र के-कस्ता सामग्रीसङ्कलनका विधि अपनाइएको छ भन्ने कुरा पनि यसमा जनाइएको छ। डायमनशमशेर राणाका बारेमा गरिएको अध्ययनहरूका सङ्क्षिप्त विवरण पनि यस परिच्छेदमा प्रस्तुत छ। यसरी पहिलो परिच्छेदले शोधपत्रको सम्पूर्ण रूपरेखा प्रस्ट पार्दछ।

त्यसै गरी परिच्छेद दुईमा उपन्यासको सैद्धान्तिक चिनारी प्रस्तुत गरिएको छ। यसमा पूर्वीय र पाश्चात्य मान्यताका आधारमा उपन्यास शब्दको उत्पत्ति र अर्थका बारेमा प्रस्ट पारिएको छ। पूर्वीय र पाश्चात्य जगत्का विभिन्न विद्वान्हरूले उपन्यासलाई कसरी परिभाषित गरेका छन् भन्ने कुरा यसमा समेटिएको छ। यसका साथै उपन्यासका उपकरणहरू कथानक, चरित्र, दृष्टिविन्दु, पर्यावरण (देश, काल र वातावरण) भाषाशैली, उद्देश्य वा जीवनदर्शन आदिको सङ्क्षिप्त विवरण प्रस्तुत गरिएको छ।

आधुनिक नेपाली उपन्यासको थालनी कहिलेबाट भयो र हालसम्म आइपुग्दा नेपाली उपन्यासले के-कस्ता चरणहरू पार गऱ्यो भन्ने कुरा परिच्छेद तीनमा उल्लेख गरिएको छ। त्यस्तै आधुनिक नेपाली उपन्यासका क्षेत्रमा देखा परेका विभिन्न धाराहरूको सङ्क्षिप्त विवरण यहाँ प्रस्तुत गरिएको छ। नेपाली उपन्यास परम्परामा डामनशमशेर राणाको स्थान निर्धारणसमेत यसै परिच्छेदमा गरिएको छ।

नेपाली साहित्यका युगपुरुष उपन्यासकार डायमनशमशेर राणाको जीवनी र व्यक्तित्व के कस्तो रहेको छ भनी परिच्छेद तीनमा नै अध्ययन गरिएको छ। डायमनशमशेर राणाको जन्म, बाल्यकाल शिक्षादीक्षा, वैवाहिक जीवन, आजीवीका सामाजिक कार्य, रुचि, स्वभाव, भ्रमण, सम्मान तथा पुरस्कार आदिलाई समेटेर सङ्क्षिप्त जीवनी प्रस्तुत गरिएको छ। त्यस्तै डायमनशमशेर राणाको राजनीतिक र साहित्यिक व्यक्तित्वको चर्चा पनि यसमा गरिएको छ।

यस शोधपत्रको चौथो परिच्छेदमा औपन्यासिक तत्त्वका आधारमा **अनिता** उपन्यासको अध्ययन गरिएको छ। डायमनशमशेर राणाले यस उपन्यासमा कसरी नेपाली काङ्ग्रेसको राजनीतिक इतिहासलाई लिपिबद्ध गरेका छन् भन्ने कुरा यस अध्यायमा उल्लेख छ। यस उपन्यासमा कतै यथार्थ, कतै काल्पनिक वर्णन, कतै प्राकृतिक सौन्दर्यको वर्णन

पाउन सकिन्छ । यस उपन्यासमा राजनीतिक सचेतना घनीभूत भएर अभिव्यक्त भएको छ । यसको प्रारम्भ नै राणाहरूको जहानियाँ शासन विरुद्ध भएको क्रान्तिको बोलीबाट भएको छ । अनिता यस उपन्यासकी मुख्य नायिका हो । पढेलेखेकी, राम्री, क्षमतावान् भएर पनि अत्यन्त बाध्यात्मक परिस्थितिबाट उसको जीवन गुज्रिएको छ । उसलाई न शारीरिक सुख मिलेको छ न आर्थिक न मानसिक सुख नै मिलेको छ । वैवाहिक रमाइलो उसले उपभोग गरेकी छैन । बिहे नगरेरै कसैकी दुलही भएकी छ; विधवा भएकी छ । अन्तिममा रमेशले उसलाई पत्नीका रूपमा स्वीकार गरे तापनि रमेश अझै पुलिस वारेन्टमा रहेकाले उसको जीवन अझै पनि कष्टमै छ । रमेश र अनिता दुवै अन्त्यमा सत्याग्रही बनेका छन् । नारी भएर अनिताले जुन साहसिक कार्य गरेकी छ, त्यो उदाहरणीय छ । जुनजुन व्यक्ति देशप्रति समर्पित भएर सच्चा हृदयले काम गर्छन् ती पछि पर्छन् तर जो अवसरवादी छन् तिनले पदप्रतिष्ठा पाउँछन् भन्ने तीतो यथार्थ पनि यस उपन्यासले उजागर गरेको छ । हरिबहादुरजस्ता सच्चा राजनीतिक कार्यकर्ता एकातिर आर्थिक विपन्नताको जालामा परेका छन् भने चन्द्रकान्तजस्ता दुराचारी बहुरूपी व्यक्ति मानसम्मानका साथ अगाडि बढेका छन् ।

अनिता उपन्यासले २००७ साल वरिपरिको परिवेशलाई कथानकको स्रोत बनाएको छ । जम्मा १७ खण्डमा रचित अनिता उपन्यास निर्वैयक्तिक सर्वज्ञ तृतीयपुरुषका दृष्टिबिन्दुबाट रचना गरिएको छ । घटनाहरूको सरल संयोजनले उपन्यासलाई सुबोध बनाएको छ । पद्मशमशेरदेखि मोहनशमशेरको शासनकालसम्म, २००७ साल प्रजातन्त्र स्थापना र त्यसका उपलब्धिहरू, २००९ सालको सरकार विघटन सम्मका घटनाहरूलाई समेटेको यो उपन्यास तिनै घटना वरिपरि घुमेको छ । देश सङ्क्रमणकालीन अवस्थामा गुज्रिरहेका बेला सोझासाझा नेपाली जनताले भोग्नुपरेको पीडालाई उपन्यासले मार्मिक तरिकाले प्रस्तुत गरेको छ । सरल कथानक उपयुक्त पात्रको छनोट र तत्कालीन परिवेशको सफल चित्रणले गर्दा उपन्यास उत्कृष्ट बन्न पुगेको छ । इतिहासमा घटेका राजनीतिक घटनाक्रमहरूलाई प्रस्तुत गरेको यस उपन्यासले सुरुमा पाठकलाई उपन्यास पढ्दा केही अप्ठ्यारो महसुस भए तापनि पढ्दै जाँदा मार्मिकताको महसुस हुन्छ ।

अनिता ऐतिहासिक यथार्थवादी उपन्यास भएका कारणले केही पात्रहरू इतिहासकै कालखण्डबाट लिइएका छन् । अरू पात्रहरू तत्कालीन परिस्थितिलाई प्रतिनिधित्व गराउन उपन्यासकारले मौलिक सृजना गरेका छन् । यसरी हेर्दा यस उपन्यासका पात्रहरू हाम्रै दैनिक जीवनमा देखेभोगेका सरल किसिमका छन् । आदर्शोन्मुख भावनाले ओतप्रोत पात्रको

प्रयोग यसमा गरिएको छ। त्यसै गरी उपन्यासकारले विविधता ल्याउनका लागि गतिशीलदेखि गतिहीन पात्रहरूको प्रयोग गरेका छन्। जसले पात्रहरू देशको समसामयिक परिवेश सृजनामा अनुकूल भएर आएका छन्।

यस उपन्यासमा आएका घटना र चरित्रलाई विश्वसनीय बनाउन २००७ साल वरिपरिको राजनीतिक र सामाजिक वातावरणको चित्रण गरिएको छ। त्यस स्थितिमा अनिता नामक एक महिलाले भोग्नुपरेका घटनालाई आधार बनाएर उपन्यास लेखिएको छ। उपन्यासको कथानकमा विश्वसनीयता ल्याउनकै लागि घटनाहरू एकै ठाउँमा मात्रै घटित छैनन्। भारतदेखि नेपालका विभिन्न ठाउँहरूको प्रयोग यस उपन्यासमा गरिएको छ। त्यसै गरी यस उपन्यासमा पात्रअनुसारको संवाद तथा भाषाशैलीको प्रयोग भएको छ। यसमा प्रयोग भएका उखानटुक्का तथा संस्कृतका सूक्ति र श्लोकहरूले यस उपन्यासलाई अझ प्रभावकारी बनाएका छन्। सरल, सुबोध र सहज भाषाशैलीको प्रयोग यस उपन्यासमा गरिएको छ। यस उपन्यासमा विभिन्न विम्ब-प्रतीकहरूको पनि यथोचित प्रयोग गरिएको छ। यसमा तत्सम, आगन्तुक तथा अनुकरणात्मक शब्दहरू यथास्थानमा प्रयोग गरिएका छन्।

यसप्रकार **अनिता** उपन्यासमा सुरुदेखि अन्त्यसम्म राजनीतिक सचेतना अभिव्यक्त भएको पाइन्छ। उपन्यासकारले आफ्नो विचारलाई उपन्यासका चरित्रका माध्यमबाट प्रस्ट्याउन खोजेका छन्। वर्णनात्मक शैलीमा लेखिएको यस उपन्यासमा नायिका अनितालाई उपन्यासकारको सामाजिक दर्शन र विद्रोहको आवाज उठाउने मुखपात्रका रूपमा उभ्याइएको छ।

डायमनशमशेरद्वारा लिखित **अनिता** उपन्यासको आफ्नै महत्त्वपूर्ण स्थान छ। ऐतिहासिक पृष्ठभूमिमा लेखिएको भए पनि **अनिता** राजनीतिक चेतनाको क्षितिज उद्घाटनमा सफल देखिन्छ। यस उपन्यासकी नायिका **अनिता** एक काल्पनिक पात्र हो। तर उसले तत्कालीन अवस्थाका राजनीतिक कार्यकर्ताको प्रतिनिधित्व गरेकी छ। राजनीतिक विषयवस्तुलाई आधार बनाएर यो उपन्यास लेखिएको भए पनि अनिता, हरिबहादुर र रमेशको त्रिकोणात्मक प्रेम कथाद्वारा पाठकलाई बाँध्न सक्नु यसको सफलता हो। **अनिता** उपन्यास नेपाली भाषामा मात्र नभएर हिन्दी भाषामा समेत अनूदित भएर प्रकाशित छ। यसरी हेर्दा पनि अनिता नेपाली उपन्यासका क्षेत्रमा महत्त्वपूर्ण स्थान ओगटेको उपन्यास हो। डायमनशमशेरका अन्य उपन्यासहरूसँग तुलना गर्दा **वसन्ती** र **सेतो बाघ** अगाडि

आउँछन् । **वसन्ती** र **सेतो बाघ**को समकक्षमा **अनिता** पुग्न नसके पनि डायमनशमशेरका अन्य उपन्यासहरू भन्दा अगाडि नै पर्दछ । समग्रमा भन्नुपर्दा अनिता उपन्यास ऐतिहासिक हृदयस्पर्शी पठनीय र कलात्मक छ। तर यति हुँदाहुँदै पनि डायमनशमशेरका उपन्यासहरूमा अग्रता प्राप्त गर्न सकेको छैन । राजनीति नबुभ्ने र यसप्रति घृणाभाव राख्ने पाठक भने यस उपन्यासको स्वाद लिनबाट पछि पर्छन् ।

अनिता उपन्यासले यथार्थलाई प्रस्ट्याउन आवश्यक पर्ने घटनाहरू चरित्र तथा तिनका लागि उपयुक्त परिवेश जस्ता कुराहरू यस उपन्यासमा यथेष्ट मात्रामा प्रयोग भएको छ । त्यसैले नेपाली उपन्यासका क्षेत्रमा यो एउटा उल्लेखनीय कृति बन्न सफल भएको छ ।

%=@ efjL cg';Gwfgsf lglDt ;'emfp

डायमनशमशेरका उपन्यासहरूको सङ्कलन गरी तिनको संरक्षण, सम्बर्द्धन गर्नुपर्ने देखिन्छ । प्रस्तुत अनुसन्धानबाहेक **अनिता** उपन्यासमा हालसम्म कुनै उल्लेखनीय कार्य भएको देखिँदैन । यो अध्ययन पनि सीमित क्षेत्रमा मात्रै समेटिएको छ । त्यसैले उनको ऐतिहासिक वातावरणमा सिर्जित सामाजिक-राजनीतिक उपन्यास अनिताको विस्तृत खोजमूलक अध्ययन गर्नु आवश्यक देखिन्छ । अतः यस सन्दर्भमा भावी अनुसन्धान निम्नलिखित शीर्षकमा गर्न सकिने देखिन्छ :

(क) अनिता उपन्यासको शैली-वैज्ञानिक अध्ययन ।

(ख) अनिता उपन्यासमा ऐतिहासिक पक्ष र वर्तमान पक्षको तुलनात्मक अध्ययन ।

(ग) नारीवादी कोणबाट अनिता अनिता उपन्यासको अध्ययन ।

(घ) राजनीतिक चिन्तनका हिसाबले अनिता उपन्यासको अध्ययन ।

;Gbe{;fdu|L

उपाध्याय, केशवप्रसाद (२०४९), **साहित्यप्रकाश**, काठमाडौं : साझा प्रकाशन, ।

कोइराला, कुमार (२०६३), “डायमनशमशेर राना”, **मधुपर्क** मासिक, चैत्र, पृ. ८-१२ ।

गिरी, हेमङ्गराज (२०६५), **सेकेन्ड लेफ्टिनेन्टदेखि नख्खुजेलसम्म**, काठमाडौं : अक्सफोर्ड इन्टरनेशनल पब्लिकेसन ।

गौतम, समिता (२०५८), “विभिन्न कोणबाट सेतो बाघ उपन्यासको विश्लेषण, मूल्याङ्कन”, त्रि.वि. पद्मकन्या बहुमुखी क्याम्पसमा प्रस्तुत स्नातकोत्तर शोधपत्र ।

जोशी, कुमारबहादुर (२०५७), **पाश्चात्य साहित्यका प्रमुखवाद**, काठमाडौंः साझा प्रकाशन ।

ज्ञवाली, ज्ञाननिष्ठ (२०६४), “डायमनशमशेर राणा र अनिता उपन्यासको विषयवस्तु र शिल्पसम्बन्धी सङ्क्षिप्त अध्ययन”, **गरिमा** (वर्ष २६, अङ्क १०, पूर्णाङ्क ३१०, असोज), पृ. ६२-७० ।

त्रिपाठी, वासुदेव (२०५०), **पाश्चात्य समालोचनाको सैद्धान्तिक परम्परा** (भाग १), काठमाडौंः साझा प्रकाशन ।

थापा, हिमांशु (२०५०), **साहित्य परिचय**, काठमाडौंः साझा प्रकाशन ।

दाहाल, मोहनप्रसाद (सन् १९९३), **आधुनिक नेपाली उपन्यास**, दार्जिलिङः ग्रन्थकार सहकारी ।

न्यौपाने, छायाँदत्त र ऋषिराम पाण्डे (२०६५), **आख्यानकार डायमन**, ललितपुरः डायमनशमशेर साहित्य प्रतिष्ठान ।

न्यौपाने, टङ्कप्रसाद (२०४९), **साहित्यको रूपरेखा**, काठमाडौंः साझा प्रकाशन ।

पराजुली, धर्मराज (२०६१), “वसन्ती उपन्यासको चलचित्रकरण”, त्रिभुवन विश्वविद्यालय, नेपाली विभागमा प्रस्तुत स्नातकोत्तर शोधपत्र ।

पाण्डे, फणीन्द्रप्रसाद (२०५७), **संस्कृत-नेपाली बृहत् शब्दकोश**, दाङ : महेन्द्र संस्कृत विश्वविद्यालय ।

पोखरेल टीकाराम (२०६५), “डायमनशमशेर राणाका उपन्यासमा ऐतिहासिक तत्त्व”, त्रिभुवन विश्वविद्यालय, नेपाली विभाग, ओस्कार इन्टरनेशनल कलेजमा प्रस्तुत विधावारिधि शोधप्रबन्ध ।

पोखरेल, बालकृष्ण र अन्य (सम्पा.) (२०५८), **नेपाली बृहत् शब्दकोश**, काठमाडौंः नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।

पोखरेल, भानुभक्त (२०४०), **सिद्धान्त र साहित्य**, विराटनगर : मूलचन्द्र शर्मा, श्याम पुस्तक भण्डार ।

प्रधान, कृष्णचन्द्रसिंह (२०६१), **नेपाली उपन्यास र उपन्यासकार**, काठमाडौंः साझा प्रकाशन ।

प्रधान, प्रतापचन्द्र (२०४०), **नेपाली उपन्यास : परम्परा र पृष्ठभूमि**, दार्जिलिङः दीपा प्रकाशन ।

प्रधान, शिव (२०४५), **बृहत् समालोचना**, सिक्किम : गान्तोक प्रकाशन ।

फोस्टर, ई.एम. (सन् १९८५), **आस्पेक्ट अफ नोभल**, इङ्गल्याण्डः पेन्गुइन बुक्स ।

बन्धु, चूडामणि (२०५०), **भाषाविज्ञान**, छै.सं., ललितपुर : साझा प्रकाशन ।

बराल, ऋषिराज (२०५६), **उपन्यासको सौन्दर्यशास्त्र**, ललितपुरः साझा प्रकाशन ।

बराल, कृष्णहरि र नेत्र एटम (२०५८), **उपन्यास सिद्धान्त र नेपाली उपन्यास**, ललितपुरः साझा प्रकाशन ।

बेनेअर, स्याली (प्र.सम्पा.) (सन् १९३३), **अक्सफोर्ड इङ्लिस डिक्स्नरी, भाग-७,** लण्डनः अक्सफोर्ड युनिभर्सिटी प्रेस ।

भट्टराई, तुलसी (२०६६), **नेपाली वाङ्मयका साधक र साधना**, ललितपुरः साझा प्रकाशन ।

भट्टराई, धनराज (२०६५), "सेतो बाघ सङ्क्षिप्त पर्यावलोकन", **आख्यानकार डायमन,** ललितपुरः डायमनशमशेर साहित्य प्रतिष्ठान ।

राई, इन्द्रबहादुर (२०५०), **नेपाली उपन्यासका आधारहरू,** काठमाडौंः साझा प्रकाशन ।

राणा, डायमनशमशेर (२०४३), **अनिता**, काठमाडौंः साझा प्रकाशन ।

रेग्मी, भोलानाथ (२०५४), "उपन्यासकार डायमनशमशेर राणाका ऐतिहासिक उपन्यासहरू", त्रिभुवन विश्वविद्यालय, नेपाली विभागमा प्रस्तुत स्नातकोत्तर शोधपत्र ।

रोदन, श्रीओम (२०६५), "शान्तिका लागि साहित्यलाई प्रोत्साहन गर्नुपर्छ", **आख्यानकार डायमन,** ललितपुरः डायमनशमशेर साहित्य प्रतिष्ठान ।

वर्मा, धीरेन्द्र (सन् १९८५) **हिन्दी साहित्यकोश**, भाग-१, वाराणसीः ज्ञानमण्डल लिमिटेड ।

शर्मा, कुसुम (२०४२), "आख्यानकार डायमनशेरको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्वको विश्लेषण", त्रिभुवन विश्वविद्यालय, नेपाली विभागमा प्रस्तुत स्नातकोत्तर शोधपत्र ।

शर्मा, तारानाथ (२०५१), **नेपाली साहित्यको इतिहास,** काठमाडौं : नवीन प्रकाशन ।

शर्मा भट्टराई, शरदचन्द्र (२०५०), माध्यमिक नेपाली गद्याख्यान, काठमाडौंः नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।

शर्मा, मोहनराज (२०५५), **समकालीन समालोचना : सिद्धान्त र प्रयोग**, काठमाडौं : नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।

श्रेष्ठ दयाराम र मोहनराज शर्मा (२०४९), **नेपाली साहित्यको सङ्क्षिप्त इतिहास**, ललितपुरः साझा प्रकाशन ।

सिन्हा, सुरेन्द्र (२०१८), **उपन्यास शिल्प और प्रवृत्तियाँ**, वाराणसी : हिन्दी प्रचारक पुस्तकालय ।

सुवेदी राजेन्द्र (२०५३), **नेपाली उपन्यासः परम्परा र प्रवृत्ति**, ललितपुरः साझा प्रकाशन ।